

II. ԹԱՂՄԱՆ ՁԵՎԵՐՆ ՈՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վերջին տարիների պեղումները վկայում են, որ Հայաստանում հելլենիստական շրջանում և մ. թ. առաջին դարերում դոյություն է ունեցել թաղման ձևերի մեծ ըաղմադանություն, ըստ որում, առանձին հնավայրերում գերակշռում են այդ ձևերից մեկը կամ երկուսը: Արաաշատում, քի տարրերություն Գառնիի և մյուս հնավայրերի, ավանդական սալարկղային, քարարկղային թաղումները քիչ են: Այստեղ հանդիպում են դամբարանների հետևյալ ձևերը՝ հիմնահողային, կարասային, կավե և փայտե դադաղներ: Դա հավանաբար բացատրվում է ընական պայմաններով՝ Արտաշատում սալեր պատրաստելու համար համապատասխան քարատեսակներ չկան, մինչդեռ կավը շատ առատ է, ինչպես նաև տեղական ընակչության սովորություններով: Արտաշատի բոլոր տեսակի թաղումներն ուղեկցվել են հողհեցով և թաղման հետաքրքիր ծիսակատարություններով:

Արտաշատի դամբարանների մի խումբը կարասային թաղումներն են, որոնք լինում են կողքի պառկեցրած կամ կանգնեցրած դիրքում (արևմայան դամբարանադաշտ, դամբ. № 62): Արտաշատում նույնպես կարասային թաղումները որոշակի ուղղություն չունեն, նույն դամբարանադաշտում կողք-կողքի կարասները դրված են տարբեր դիրքով: Դիակը կարասի մեջ են մտցրել կարասի ուսը կամ հատակը շարդեւուց հետո, այնուհետև անցքը խնամքով ծածկել են: Կան կարասներ, որոնց մեջ հող չի լցված (Նոր Կյանք, արևելյան դամբարանադաշտ, դամբ. № 9): Դիակները թաղված են կուլ եկած, ծնկները ծալած վիճակում, մեծ մասամբ դեմքով դեպի ներքև, մայր հողը: Արևելյան դամբարանադաշտի կարասային թաղումների մի մասը ուղեկցող նյութեր չի պարունակում, իսկ մյուս մասում՝ հանդուցյալի դիւի տակ կամ վրան դրված են այլ կարասների և տափաշշերի բեկորներ: Բացառությամբ VII և VIII բլուրների վրա բացված թաղումների. որտեղ անհնարին էր հողհեցի մնացորդներն անջատել շերտի նյութերից, մնացած դամբարանների կողքին պահպանվել էին ղոհարբություն, կրակի և հողհեցի հետքերը: Հելլենիստական շրջանի թաղման կարասները, բոլորն էլ տնտեսության մեջ արդեն օգտագործված, հարթ հատակով անոթներ են: Մ. թ. առաջին դարերին պատկանող կարասները հիմնականում սուր նստուկով են, ինչպիսիք դրսվել են Գառնիում: Դրանց մեջ կան բոլորովին նոր, շօղադարձված կարասներ:

¹ Б. Н. Аракелян, Гарни, II, Результаты раскопок 1951—1955 гг., Ереван, 1957, стр. 21, рис. 22.

Այս շրջանում հանդիպում են նաև ամֆորաների մեջ կատարված մանկական թաղումներ: Այդպիսիք առաջին անգամ են հանդիպում Հայաստանում: Ամֆորաները երկկանթանի են, սուր նստուկով կամ ուռուցիկ հաաակով:

Կարասային թաղումները նորություն չեն Հայաստանի համար. դրանք գալիս են դեռևս ուրարական շրջանից: Ուրարական ե վտղ հայկական կարասային թաղումներ հայանարերվել են Արգիշտիխինիլիում²: Սակայն կարասային թաղումները տարածում են ստանում մ. թ. ա. III—I դդ., իսկ մ. թ. առաջին դարերում ընդունում են մասսայական ընույթ: Այդ են վկայում Արաաշատի և Հայաստանի մյուս հնավայրերի պեղումները³:

Ամենայն հավանականությամբ ցտրասների մեջ թաղելու սովորությունը Հայկական լեռնաշխարհ է թափանցել Միջագետքից, ուրարտացիների միջոցով, իսկ անարիկ շրջանում փոխաղղեցության հետևանքով այն ավելի լայն կիրառություն է սաանում: Կարասային թաղման առավել հետաքրքիր ձևերից են Գաոնիում և Սևանի ավաղանում հայտնարերված երկկարասային թաղումները:

Ուշագրավ են Աևանի ավաղանում⁴ և Օշականում⁵ րացված սալարկղնե-րում ե 2—3 մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխներում հայտնարերված, ուղղահայտց դիրքով կանգնեցրած, կարասային թալումները: Որոշ կրոմլեխներում եղել է կարասային երկու թաղում, ուղղահայաց կանգնեցրած մի կարասի մեջ գտնվում է մոր կմախքը, իսկ պտոկեցրած փոքր կարասի մեջ՝ երեխայինը: Կամ, կրոմլեխներում մեծ սալարկղի մեջ պաաահում են կողք-կողքի կանգնեցրած երկու կարաստիին թաղում: Նշված ըուր կարասները նման են մյուս հնավայրերում հայտնարերվածներին⁶ ե հանղուցյալները թաղված են կուլ եկած, ծնկները ծալած վիհակում:

Այսպիսով, քաղաքներում և քաղաքատիպ վայրերում կարասային թաղումները թեև դանվում են կողք-կողքի թաղման մյուս ձևերի հետ, սակայն համեմատարար ինքնուրույն են հանդես դալիս, իսկ ոչ քաղաքատիպ վայրերում, ինչպես վեղր աեսանք, զուգակցվում են տեղական հին ձևերի հետ:

Հայասաանի կարասային թաղումները կապ չունեն առանձին էթնիկ լամերի հետ: Եթե անգամ կարասների մեջ, րացի հայերից, թաղվել են նաև օտարերկրացիներ, ապա զծվար է դրանք իրարից տարրերել: Քանի որ կարասները տեղական են, հանղուցյալները նույն դիրքով են թաղված, ինչ որ դրոմտային և սալարկղային դամրարաններում, իսկ հայանարերված նյութերը նույնպես տեղական են և ոչնչով չեն տարրերվում մյուս աիպի թաղումների նյութերից:

² А. А. Мартиросян, Аргшттихпнвля, Археологические памятники, 8, Урартские памятники, вып. 1, Ереван, 1974, стр. 51, 55.

³ Կարասային թաղումների մասին տե՛ս Ж. Д. Хачатрян, Гарни V, Ереван, 1976, стр. 23—28.

⁴ Աղզազրական հանգես, գ. 14, Թիֆլիս, 1906, էջ 25, 26, աե՛ս նաև Ի. Կարապետյանի Կարճաղբուրում կատարած պեղումները, նյութերը չեն հրատարակված:

⁵ С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Античный некрополь Ошакана, ВОН, 1976, № 12, стр. 28, табл. 1, 3—6.

⁶ Աղզազրական հանգես, գ. 15, Թիֆլիս, 1907, էջ 206:

Արտաշատի և Վտղարշապատի պեղումները վկայում են, որ մ. թ. III—IV դարերում կուրասալին թաղումներն այդ քաղաքներում մասամբ փոխարինվում են կավե գաղաղներով: Արտաշատի կավե դագաղները նման են Հայաստանի մյուս վայրերից հայտնարեբրված կավե սարկոֆագներին, ունեն 150—200 սմ երկարություն, գլխի մասում ավելի լայն են, քան ուղեքի մասում, խորը չեն (25—30 սմ): Արտաշատի սարկոֆագային թաղումները մյուս ձևերի նման հաստաաուն կողմնորոշում չունեն: Կողք-կողքի հանդիպում են ռոլորովին իրար հանդուհուհու ուղղության թաղումներ: Արտաշատի սարկոֆագները, հավանաբար, պատկանում են IV դարի կեսին: Այստեղ, ի տարբերություն հելլենիստական շրջանի կողքի, կուշ եկած, ծնկները ծալած թաղումների, գիակները թաղված են մեջքի վրա, թևերը կողքերից երկարած վիճակում: Կավե սարկոֆագներ Հայաստանում շատ են հայտնարեբրվել Վաղարշապատում, որտեղ նրանք երկու ախյի են: Մեկը Արտաշատի կավե դագաղների նման է՝ դեպի ուղեքն աստիճանաբար նեղացող ուղղահայաց պատերով և հարթ հատակով, գլխի և ուղեքի մասը ազեղնաձև կլորացրած: Սրանք ծածկված են կավե բարակ սալերով, որոնք իրենց վրա երբեմն ունենում են նշաններ (Λ,+): Դագաղների բերանը տակից կամ կողքից գարգարված է լինում առամնաձև հատվածքներով (երկ. 1,75—2 մ, լայն. գլխի մոտ 40—45 սմ, ուղեքի մոտ 15—20 սմ, խոր. 20—30 սմ): Մյուս անսակը մասամբ դիանաձև կիսակոշկի տեսք ունի, ուղեքի կողմում լայն անցքով: Բերանի բացվածքը հավասար է երկարության 2/3-ին, որը քիչ հեռվից եղբրված է շղթայաձև ուղեքի գարգարով: Բերանը փակվել է առանձին աղյուսներով⁹:

III դարի երկրորդ կեսին IV դ. սկզբին վերաբերող կավե դագաղներ ե կոշկաձև սարկոֆագներ հայտնարեբրվել են նաև Սևանի ավաղանում՝ Լիճք և Լեռնակերտ գյուղերում⁹:

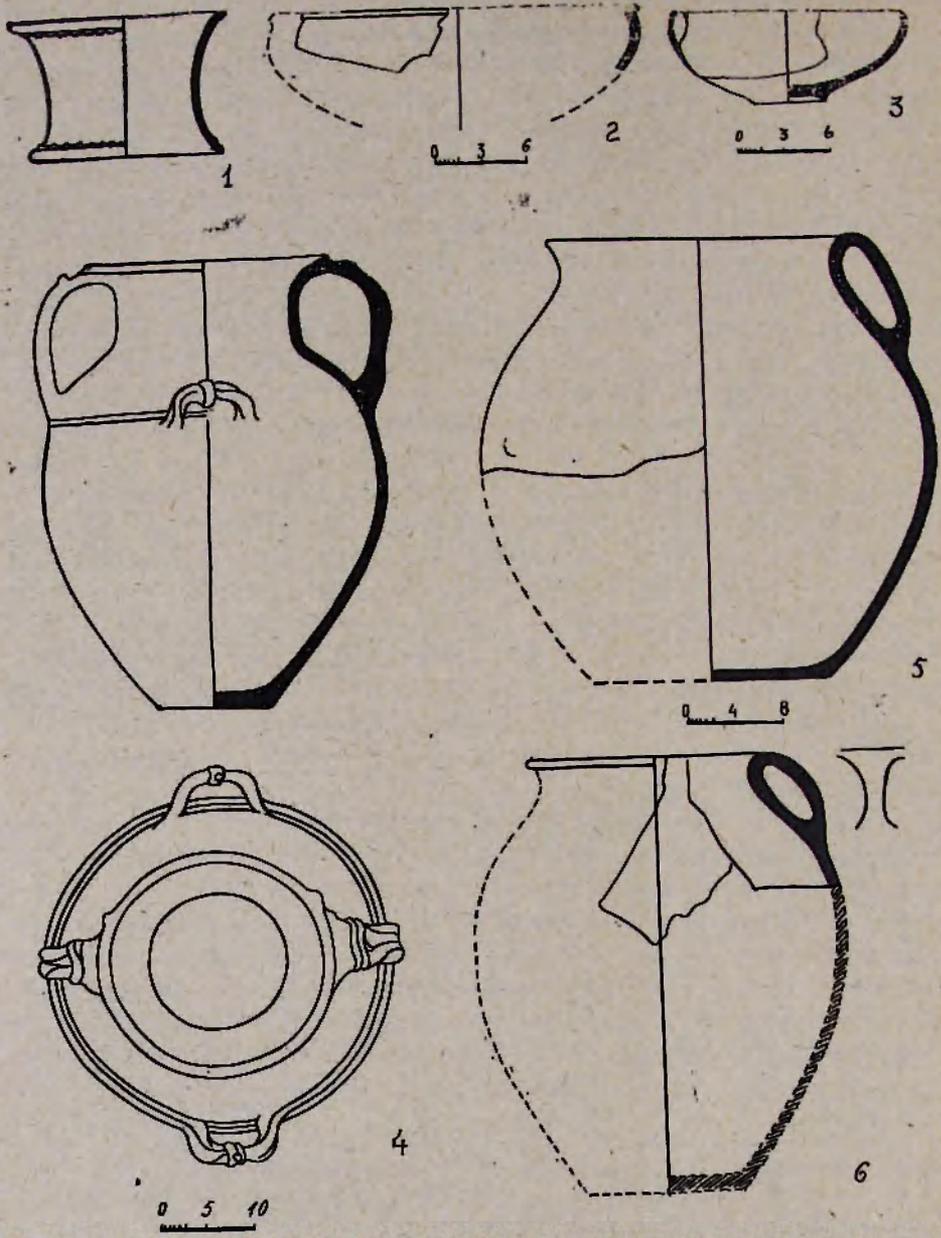
Հայաստանում ամենահին կավե սարկոֆագները վերաբերում են ուրարտական և հելլենիստական շրջանին: Նրանք իրենց ծավալով, չափերով ու ձևերով ասարեբրվում են վերոհիշյալ III—V դդ. կավե դագաղներից: Ուրարտական շրջանի կավե սարկոֆագ հայտնարեբրվել է Օշականից¹⁰, որը համեմատաբար կարճ է, սակայն շատ խորն է, գլխի մասն ավելի լայն ու բարձր, քան ուղեքի հարկածը, իսկ հելլենիստականը՝ Սիսիանի իշխանական դամբարանից: Սիսիանի կավե սարկոֆագը (երկ. 115 սմ, լայն. 57 սմ, խոր. 60 սմ) հարգարված է պարանաձև երեք ուղեքի դոտիներով և ունի երկարով տաշաձև կափարիչ (երկ. 110 սմ, լայն. 52 սմ, խոր. 14,5 սմ): Եվ՝ Օշականի, և՛

⁷ Թ. Քոբանյան, Նյու-Յորկ հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 269 և հտ. նկ. 257, նշյալ. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 40, նկ. 13, Ռ. Քոբանյան, Ս. Կեղեցարյան, Հնագիտական նորություններ էջմիածնից, ՊՐՀ, 1971, № 4, էջ 286—289, նկ. 2, Ժ. Կ. Խաչատրյան, Ռ. Ս. Քոբանյան, Նորահայտ Նյու-Յորկ Վաղարշապատի հյուսիս-արևելյան դամբարանադաշտից, ԼՀԳ, 1976, № 5, էջ 99 և հտ.:

⁸ Աղյ. Քալանթար, Եզվ. աշխ., էջ 40, նկ. 13, դ, գ:

⁹ Ժ. Կ. Խաչատրյան, Ա. Ա. Քալանթարյան, Մարտնոու և Վարդենիսի շրջանների անտիկ և միջնադարյան հուշարձանները, ԼՀԳ, 1972, № 1, էջ 60:

¹⁰ С. Есаян, А. Калантарян, Позднеурартское погребение Ошаканского могильника, ИФЖ, 1976, № 3, стр. 269—275.

Նկ. 11. 1—դամբ. № 22, 2, 3—դամբ. № 23, 4—6—դամբ. № 24

Սիսիանի կավե սարկոֆագներն աղերսվում են Միջագետքի կավե սարկոֆագների հետ: Սիսիանի կավե սարկոֆագը իր ձևով ձայնակցում է Պերսեպոլսում¹¹ հայտնարևրվածներին, միաժամանակ շատ նման է Նիմրուդի¹² հեղինիստական շրջանի կավե սարկոֆագներին, որպիսիք հանդիպում են նաև Աշուր¹³ դեղեցիկ ձևավորված սարկոֆագներին մեջ ե այլուր: Կավե սարկոֆագներ շատ են հայտնարևրվել Դուրա-էվրոպոսում¹⁴, որանդ հանդիպում են նաև կոշկածե սարկոֆագներ, և պատկանում են մ. թ. II դարի վերջին, Տիգրիսի վրայի Սելեկիայում¹⁵, Քիշում¹⁶, Բարելոնում. որանդ որպես թաղման ձև եղել են ամբողջ արևելական շրջանում¹⁷, Միջին Ասիայում¹⁸ (Դալվերդին-Բեհե):

Սարկոֆագների մեջ մանկական թաղումները հեղինիստական շրջանի հունական քաղաքներում հաճախակի հանդիպող ձևերից են: Այդպիսիք շատ են հայտնարևրվել Աթենքում, Տանագրայում, Ալեքսանդրիայում¹⁹, Սպարտայում²⁰ և այլուր: Վրաստանի²¹, հակապես Ուրբնիսի քաղաքի կավե սարկոֆագները շատ հասապատ են, կոզիա ե դոսից դարդարված են 3—4 շարք շղթայաձև ուղիղ նախշերով²²: Աղրեջանում այն հանդիպում է ատրեր վայրերում, րայց ավելի շատ Աղվանքում: Դրանք օվալաձև են, ոչ մեծ չափերի (57—110 սմ), և պատկանում են մ. թ. ա. առաջին հաղարամյակի վերջին քառորդին ե մ. թ. առաջին հաղարամյակի առաջին կեսին²³, Անդրկովկասից հյուսիս կավե սարկոֆագներ մեղ հայանի շին:

¹¹ E. F. Schmidt, Persepolis, vol. II, Chicago, 1957, pl. 86—88; R. Ghirshman, Les fouilles de Suse 1946—1951, „Revue des arts“, 1951, III, p. 188.

¹² David and Joan Oates, Nimrud 1957, The Hellenistic settlement, Iraq, vol. XX, p. 2, 1958, pl. XXVII.

¹³ Andrae W. und Lenzen H., Die Partherstadt Assur, Leipzig, 1933, Taf. 43, d, h, 45, a-f, 47, h. 1.

¹⁴ N. P. Toll, The Necropolis, The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth season of work 1935—1936, New Haven, London, 1946, pp. 95, fig. 3—5, pl. XXVII—XXVIII.

¹⁵ L. Waterman, Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar, „Iraq“, Ann Arbor, 1933, p. 48, pl. XVI₂; Antonio Invernizzi, The Excavations of Tell Umayr, „Mesopotamia“, II, 1967, Torino, fig. 11; M. C. Cavallero, The Excavations at Choche. „Mesopotamia“, II, Torino, 1967, pp. 54, f fig. 37—42.

¹⁶ S. Langdon, Excavations at Kish, vol. I (1923—1924), Paris, 1924, p. 87—89, pl. XXIII, № 3.

¹⁷ N. P. Toll, The Necropolis, p. 95; E. Strommenger, Grabformen in Babylon, BM, Band 3, 1964, Berlin, Abb. 3,4.

¹⁸ Г. А. Пугаченкова, Новое в изучении Дальверзин-Тепе (к истории бактрийско-кушанской городской культуры), СА, № 4, 1971, стр. 201, рис. 14.

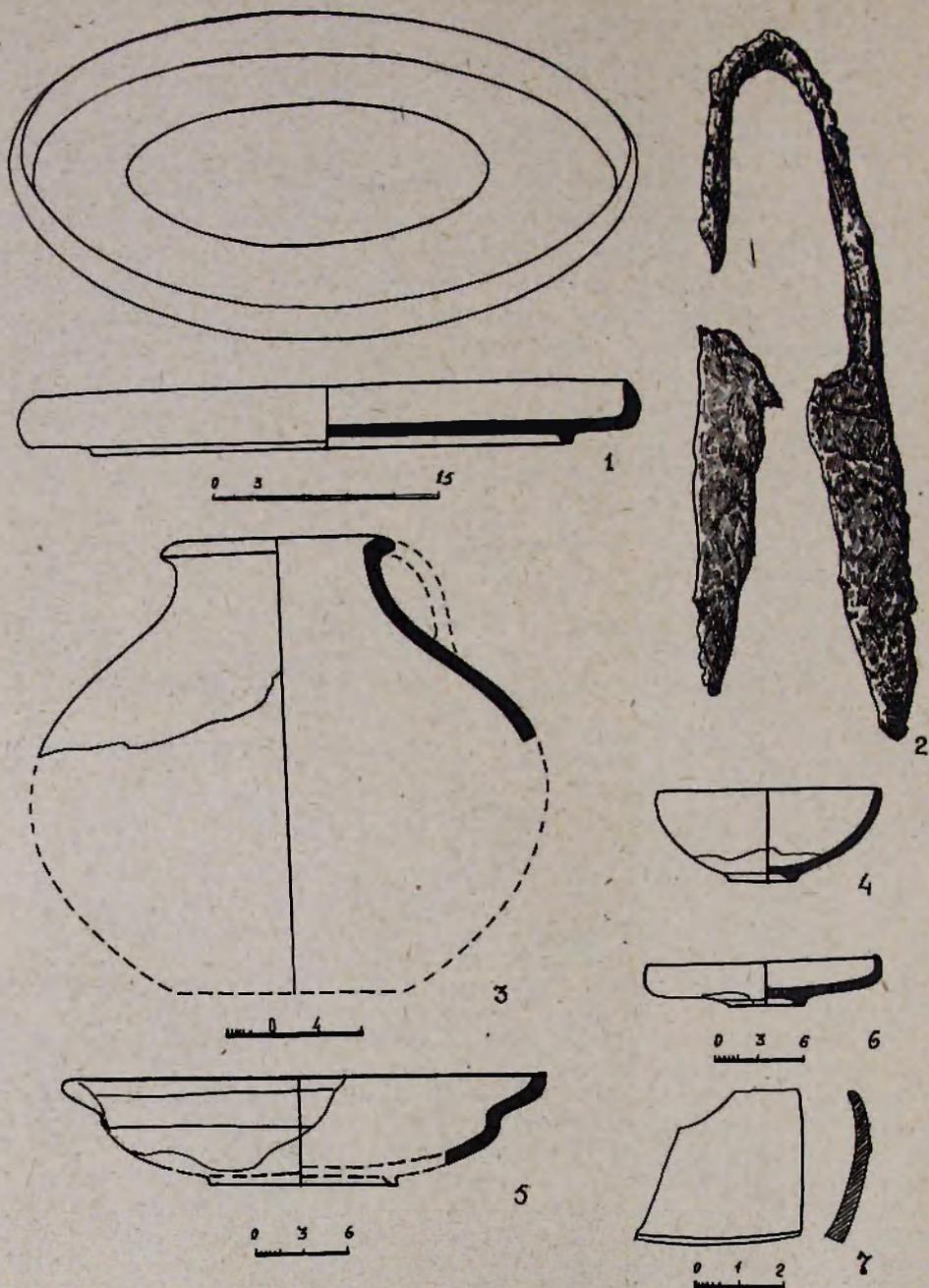
¹⁹ E. Breccia, La necropoli di Sciatby, Le Cairo, 1912, XXIII.

²⁰ A. Brückner, E. Pernice, Ein Attischer Friedhof, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung, XVIII, 1893, S. 163.

²¹ Н. В. Хоштария, Археологические исследования Уреки, Археологические находки в сел. Даблагоми и Агаяни, СА, V, 1940, стр. 396, и сл.

²² Л. А. Чилашвили, Городище Урбнис, Тбилиси, 1964, табл. XIX.

²³ Ф. Л. Османов, Глиняные саркофаги, найденные на территории Азербайджана, МКА, VII, Баку, 1973, стр. 245—249, рис. на стр. 247; С. М. Казиев, Историко-археологическое исследование городища Кабалы, МКА, V, Баку, 1964, стр. 47;

Նկ. 12. 1—7—դամբ. № 24

Այսպիսով, ինչպես ասենում ենք, կավե սարկոֆագները, ի տարբերություն կարասային թաղումների, ասարածման ավելի նեղ շրջանակներ ունեն և հիմնականում ընդգրկում են Կրեան կղզին (մ. թ. ա. 1800 թ.), Միջագետքը, որտեղ այն գալիս է դեռևս մ. թ. ա. 2300 թվականից²⁴, և նրան հարող շրջանները: Ինչպես իրավագիտորեն նկատել է Աշխ. Փալանթարը, կոշկածե սարկոֆագները պարթևներից է ընդունվել և Հայաստան է անցել Միջագետքից²⁵: Իրանը որոշակի նմանություն ունեն Բարելունից, Ուրուկից²⁶ և այլ վայրերից²⁷ հայտնարերված կապ՝ շքող սարկոֆագների հետ:

Արտաշատի և Վաղարշապատի վերոհիշյալ ուղղահայաց պատերով սարկոֆագները, նույնպես, Հայաստան և, ընդհանրապես, Անդրկովկաս են թափանցել Միջագետքից, քանի որ գրանք լայնորեն տարածված էին Միջագետքում և նրան հարող շրջաններում: Սիսիանի և Օշականի կավե սարկոֆագները իրենց ընդհանրություններով հանդերձ որոշակիորեն տարբերվում են վերը բերված զուգահեռներից: Սիսիանի կավե սարկոֆագի կափարիչը ոչ մի անդ չի հանդիպում, իսկ Օշականին տարբերվում է փր ձևով: Սրանք երկուսն էլ պատրաստվել են տեղում, հատուկ վառարաններում, սակայն այս շրջանում դեռևս հաղվաղեպ են երևան գալիս և Հայաստանում կավե սարկոֆագները հանդես գալով հելլենիսական շրջանում, մ. թ. I—II դարերում շեն հանդիպում, և ասարածում են սաանում միայն մ. թ. III դարից: Կավե սարկոֆագների արտադրության արհեստանոցներ կարող էին լինել միայն խոշոր քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում, որանց դրանց համար վաճառահանսան շուկա կար, ինչպես Վաղարշապատում և Արտաշատում, ուր անպայմանորեն եղել է կավե սարկոֆագների արտադրություն: Այդ են վկայում նաև Վաղարշապատի կավե դադաղների ծածկի սալերի սյուայի նշանները, որոնք հավանաբար արհեստանոցի նշաններն են: Կավե սարկոֆագներն արտադրվել են տարբեր լափերի, ասարեր հասակների համար:

Կավե սարկոֆագները, նույնպես, չի կարելի կապել որոշակի էթնիկ խմբերի և կրոնական հավատալիքների հետ: Դրանք առաջացել են քարազուրկ շրջաններում, նպատակահարմարությունից ելնելով: Հայաստանում նրանք հանգիպում են թաղման մյուս ձևերի հետ միասին, կողք-կողքի, իսկ ուղեկցող նյութերը նույնն են, ինչ որ սալարկղային, հիմնահողային կամ կարասային թաղումներին: Թաղումը կապ՝ սարկոֆագներում փոխադրված թաղման արդյունք է և, ինչպես վերը նշեցինք, շատ վաղուց Հայաստան է անցել Միջագետքից:

Թաղման մյուս ձևը փայտե դադաղների մեջ կաարված թաղումներն են, որոնք առաջին անգամն են հայտնարերվում Հայաստանի անաիկ շրջանի դամբարաններում: Դժարախարար, մեզ հասել են միայն մեծ թվով երկաթյա գա-

Исгар Алиев, Ф. Л. Османов, Бассейн рек Геокчай—Гурдманчай—Ахсучай в античное время (предварительное сообщение), СА, 1975, № 1, стр. 194, рис. 6.

²⁴ Г. Чауїлѳ, Прогресс и археология, М., 1949, стр. 147.

²⁵ Աշխ. Փալանթար, նշվ. աշխ., էջ 51 և հտ.:

²⁶ M. I. Rostoutzeff, Dura and the Problem of Parthian Art. Yale, Classical Studies, vol. 5, New Haven, London, 1935, pp. 185 ff; fig. 29, 30.

²⁷ R. Ghirshman, Iran, Parthians and Sasanians, Thames and Hudson, 1962, fig. 131.

սեր, երկաթյա ժապավենաձև թիթեղներ գամերով և խիստ քայքայված փայտերի առանձին բեկորներ, որոնց ձևն ու տիպը պարզել հնարավոր չեղավ: Դատելով գամերի երկարությունից, տախտակները եղել են բավականին հասա:

Այս հարցի պարզաբանմանը որոշ չափով օգնում է ըլուրներից արևմուտք, դաշտի մեջ գտնվող ցածր բլրի արեելյան լանջին բացված ժայռափոր դամբարանը, որտեղ գանվեցին փայտե տրկղի եզրի մաքուր մշակված տախտակի մասեր և երկաթյա ժապավենաձև թիթեղի բեկորներ գամերով: Վերջիններս, ըստ երեսույթին, օգաագործվել են գազաղի անկյուններն ամրացնելու համար: Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ արևմտյան դամբարանադաշտում հանգուցյալների մի մասը թաղվել է փայտե գազաղների մեջ, որոնք ամրացված են եղել նույնպիսի սեխերով ու թիթեղներով:

Փայտե շքեղ սարկոֆագներում թաղելը սովորական է եղել Հունաստանում և հյուսիս-մերձսեծովյան շրջաններում²⁸: Ուրեմն, գա թաղման տարածված սովորույթ էր:

Հատկապես ուշագրավ են գիակիղումով կատարված թաղումները: Դիակիղումը Հայաստանում նորություն չէր. այն հանգիպում է գեոսե վաղ, միջին և ուշըրոնդեդարյան, երկաթի և վաղ հայկական շրջանում, էջմիտծնի շրջանի Շրեշ ըլուբում և Կոտայքի շրջանի էլար գյուղում²⁹: Բրոնզի և վաղ սրկաթի դարաշրջանի գիակիղումով գամբարաններ հայտնարերվել են նաև Զվարթնոցի³⁰ շրջակայքում, Սաեփանավանում, Ոսկեվագում, Աևանի սվազանում³¹ և այլուր:

Դիակիղումը հատուկ է եղել նաև ուրարտացիներին: Ալթին-Թեփեի (Ոսկե բլուր) շքեղ ընակարանատիպ գամբարանների կողքին հայտնի են Արգիշախինիլի, Նոր Արեշի և Մալաքլուփի գիակիղումով գամբարանները: Դրանք հանգուցյալն աճյունը զարունակող ուրարական տիպի կարմիր կավե ամաններ են, գամբարանային իրեր³² պարունակող կճուճներ, որոնք զրվել են հողում փորված փոսերը մեջ, ինչպես Նոր Արեշի կոլումբարիումն է, կամ ժայռերի ճեղքերում, գեանի բնական փոսերում, ինչպես Մալաքլուում, երեսապապվում էին մանր քարերով, իսկ աճյունասափորները ծածկվում էին տուֆե սալաքարերով:

²⁸ Н. И. Соколовский, Деревообрабатывающее ремесло в Античных государствах Северного Причерноморья, М., 1971, стр. 113—123; М. Парович-Пешикан, Некрополь Ольвии эллинистического времени, Киев, 1974, стр. 56.

²⁹ Ե. Լալայան, Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, «Տեգեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի», 1928, № 3, էջ 94 և հտ.:

³⁰ Ա. Բալանբար, նշվ. աշխ.: էջ 44:

³¹ Ե. Լալայան, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 110 և հտ., Յ. Վ. Ханзадян, Лчашенский курган, № 6, КСИА, вып. 91, 1962, стр. 71; Ե. Լալայան, Նոր Բալաղեաի գավառ կամ Գեղարքունիք (1906 թ. կատարած պեղումներ), «Ազգագրական հանդես», գ. 15, 1907, էջ 166—173, 175 և հտ.:

³² Է. Մարտիրոսյան, Է. Մեղակաեյան, Նոր Արեշի ուրարական կոլումբարին, ԳԱՏ, 1958, № 10, էջ 63 և հտ., Բ. Ա. Купфтик, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, ВГМГ, т. XIII-В, Тбилиси, 1943, стр. 4 п сл.

Դիակիզումը կատարվել է տեղում, հանդուցյալի իրերի հետ միասին, որոնք ընդունելի կրում էին ուժեղ կրակի հեռքեր:

Մ. թ. ա. VI—V դարերի դիակիզումով հետաքրքիր կուրզան է պեղվել Շամշադինի շրջանի Գուզլու կոչվող վայրում³³, որտեղ փորված է գրեթե շրջանաձև փոս (խոր. 1,5 մ, տր. 3,7×4 մ). որի կենտրոնում կա ավելի փոքր շափերի երկրորդ փոսը (տր. 1,2×1 մ): Վերջինս լցված էր մոխրով ու ածխով, որի մեջ կային ոսկորների վառված կտորներ և առամի մաս: Վերին փոսում դետաքարերի մեջ կային հարյուրից ավելի ամրոզջական և կոտրված ամաններ, անասունների ոսկորներ, որոնք վառված չէին: Այսպիսով, դերեղմանը բաղկացած է ներքին բաժնից, որտեղ կատարվել է դիակիզումը և վերին բաժնից, որտեղ դրվել են հանդուցյալի իրերը: Վերջինիս վրա լցված քարերից էլ կազմվել է դամբարանարևույրը:

Արտաշատի դամբարանադաշտի պեղումները ցույց են աալիս, սակայն, որ դիակիզումը, յուրաքանչյուր թաղման ծիսակատարությունում լայնորեն տարածվել է Հայաստանում հելլենիստական շրջանում: Թաղման ծիսակատարությունը դիակիզումով, զոհարերություններով և հոգեհացով Արտաշատի հարավարևելյան դամբարանադաշտի թաղման ընդունելի է: Թաղումները ասորերի աիպերի են. գերակշռում են հողի կտրվածքում կատարվածները, որոնք մեկ կամ մի քանի մեար տրամագիծ ունեն, պարունակում են մոխրի, փայտածխի և սևացած հողի հասա շերտ՝ մարդկային վառված ոսկորների առանձին կտորների, կենդանիների ոսկորների և խեցեղեն թեկորների մնացորդներով: Դամբարանի վրա դրված է լինում երկու նամ երեք տձև քար:

Դամբարանների մի մասի կողքին քարերից պատրաստված է ասորերի շափերի հարթակ, որը ծառայել է զոհարերության և հոգեհացի համար: Հանդիպում են նաև կրակի համար հատուկ պատրաստված կավով սվաղած, ինչպես նաև գետաքարերով շարված վառարաններ:

Հելլենիստական շրջանի դիակիզումով թաղում հայտնաբերվել է նաև Գառնիում, ամրացի ներսում, յոթերորդ աշարակի մոտ, որտեղ դիակիզումը իրերի հետ միասին նստարվել է կարասի մեջ:

Ուշագրավ է 1970 թ. Սիսիանի ավանի (շրջկենտրոնի) արևելյան թաղամասում բացված հելլենիստական շրջանի իշխանական դամբարանը: Դամբարանի ներքին դասավորությունը խախտվել էր ընակիչների կողմից, դրտնով իսկ դժվարացնելով պարզելու նրա սկզբնական տեսքը: Դամբարանը ծածկված էր կրաքարե երեք լավ սշապված սալերով (150×70×24 սմ), որոնք ծածկված էին հողի շերտով: Սալերի կողքերին շարված խոշոր (63×49×20 սմ) շափսի հում աղյուսներով պատրաստված էր հարթակ, մոտ 25 քմ. տարածությունում: Վերջինս հատկապես լավ էր պահպանվել արևելյան և հյուսիսային մասերում: Ամրոզջ հարթակը ծածկված էր 10—12 սմ հաստությամբ մոխրախառն կաշտն հողով, որի մեջ կային կրակից սևացած մեծ քանակությամբ ասորերի անոթների թեկորներ: Դամբարանի հյուսիսարևելյան և հարավարևմտյան անկյունում տեղավորված էր երկու խարիսխ. հյուսիսարևմտյանը, որը բաղալից էր և

³³ С. А. Есаян, Погребення VI—V вв. до н. э. в горах Шамшадина, СА, 1965, № 3, стр. 229 и сл.

քիչ ավելի մեծ, համառոտ սալերին կպած, իսկ հարավարևմտյանը, որը կրաքարից էր, ավելի հեռու: Սառըերկրյա շինությունը սրբատաշ կրաքարից պատրաստված կանոնավոր, ինքնաաիպ աստիճանաձև նեղացող շարվածքով դամբարան էր: Դամբարանում դրված կավե սարկոֆագի մեջ կար միայն մոտ 5 սմ հաստությամբ մոխրախառը բարակ հող:

Դիակիղումը, որպես թաղման ձև, դոյուլթյուն է ունեցել հին աշխարհի շատ ժողովուրդների կենցաղում, ինչպես, օրինակ, խեթերի, հույների, վրացիների մոտ³⁴: Հունաստանում սովորական թաղման հետ միասին IX—VIII դդ. լայնորեն տարածված էր դիակիղումը, իսկ որոշ վայրերում (Կրետեում, էլեսինում և այլուր) այն անգամ տիրապետող է եղել: Հունաստանում դոյուլթյուն ունեցող դիակիղման ձևը, նյութական մնացորդները հիշեցնում են ուրարտականը: Հունաստանում գիակիղումը կաարվում էր և առանձին տեղում, ինչպես և թաղման վայրում, ապա մոխիրը լցվում էր սափորի մեջ³⁵:

Դիակիղմամբ թաղումներ հայանարելվել են Փոքր Ասիայում, Միդիայում, Թերալում, Օլիմպուսում³⁶ (հելլ. շրջ.), Վրաստանում, Իտալիայում, Բոսպորում և հունական մյուս գաղութներում: Դրանք մեծ նմանություն ունեն հունական դիակիղված դամբարանների հետ³⁷:

Հաղավային թրակիացիների մոտ, ինչպես Հերոդոտոսն³⁸ է վկայում, հանդուցյալներին թաղում էին կամ դիակիղումով, կամ դիակը հողում դնելով: Այդ սովորությունը շատ ատարածված էր մ. թ. ա. IV—III դարերում ամբողջ գեթական աշխարհում, որտեղ նույնպես այն գալիս էր հնուց³⁹:

Դիակիղումով թաղումը Հունաստանում մ. թ. ա. VI—V դդ. աստիճանաբար վերանում է, սակայն գոտուլթներում այն հարաանու է մինչև մեր թվականության սահմանազրուխը (մ. թ. ա. II—I դդ.):

Դեռես այսօր էլ դժվար է ճիշտ պատասխան աալ այն հարցին, արդյոք ի՞նչն է դրդել մարդուն այրել մահացածի գիակը: Այս առիթով դիանականները ատրեր կարծիքներ են հայտնել:

Հնում թաղման հետ կապված էին տարրեր ծեսեր և ըմբոնումներ, Մեկնություններում նշվում է, որ եգիպտացիները դիակը մշակում էին, մուսիա էին դարձնում, որպեսզի հողին երկար ժամանակ չրածտնվի մարմնից, իսկ հոռմետցիները, ընդհակառակը, վառում էին դիակը, որպեսզի հողին արագո-

³⁴ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 81, 86.

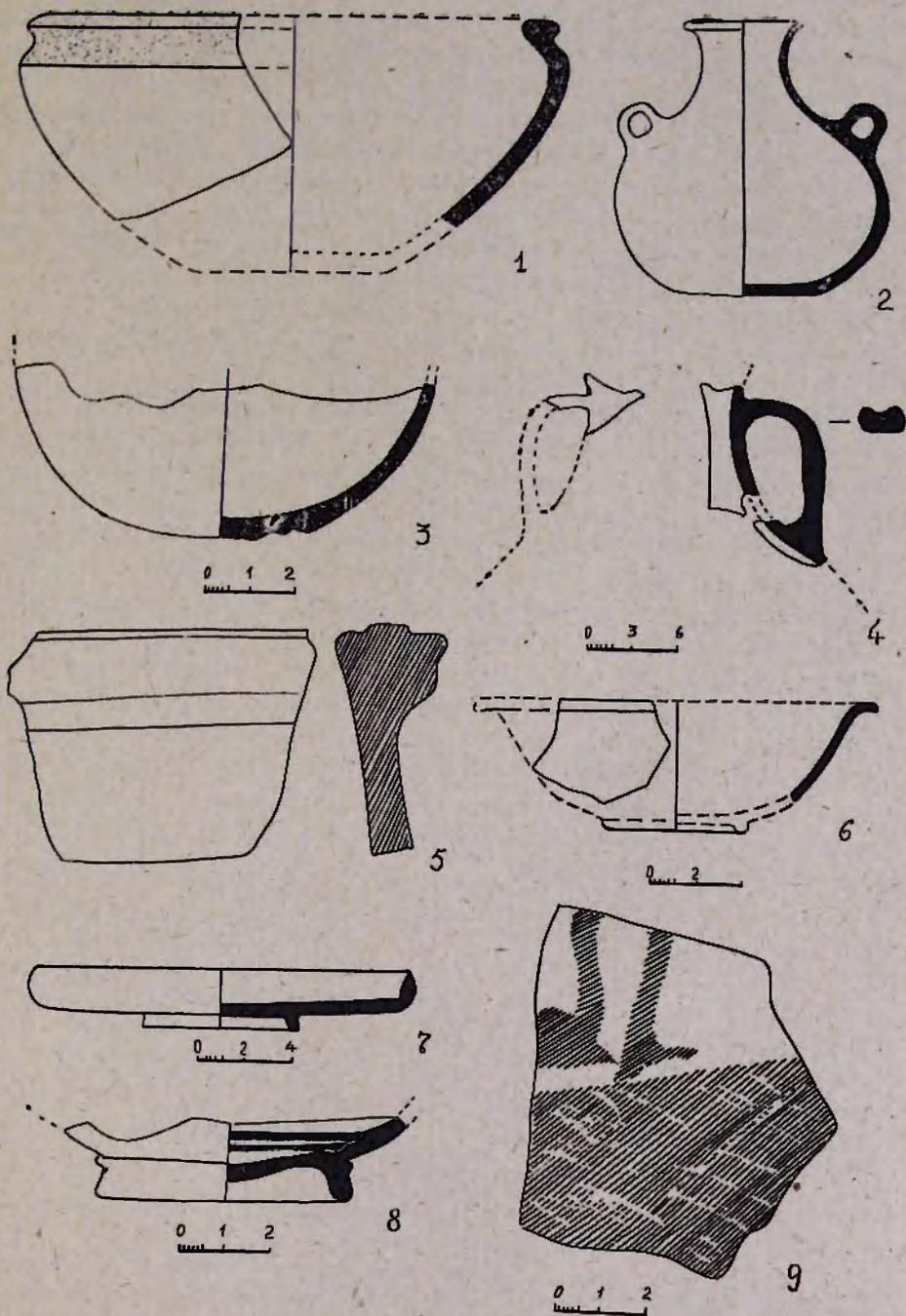
³⁵ H. Dragendorf, Theraische Graber, Thera, Bd. II, Berlin, 1903, S. 83.

³⁶ E. Pottier, S. Reinach, La nécropole de Myrina, I, Paris, 1887, SS. 157—158; H. Dragendorf, —, էջ 237.

³⁷ Е. Г. Кастанаян, Грунтовые некрополи Боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные их особенности, МИА, № 69, М.—Л., 1959, стр. 274 и сл.; М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стр. 330; Г. А. Цветаева, Грунтовый некрополь Пантикапея, его история этнический и социальный состав, МИА, № 19, 1951, стр. 64.

³⁸ Herodot, V. 8.

³⁹ И. Т. Никумица, Погребальный обряд гетов в IV—III вв. до н. э., СА, 1973, № 2, стр. 27 и сл., 41 и сл.

Նկ. 18. 1-9—դամբր. № 24

րեն ռաժանվի մարմնից և վերադառնա իր սկզբնական վիճակին⁴⁰։ Մարդիկ միևնույն ժամանակ աշխատել են ամեն կերպ իրենց ծանր վիշտան հայտնել, նվիրվածությունը ցուցադրել, նվիրաավություններ ու զոհարերություններ առնել, հնարավորին չափ հարմարավետ առնել պատրաստել և այլ միջոցներով սիրաշահել ննջեցյալի հոգին, որպեսզի նա լավ զգա իրեն անդրերիմյան աշխարհում և կենդանի մարդկանց աշխարհը վերադառնալու ցանկություն չունենա, չարանա ու չվնասի նրանց։ Միևնույն ժամանակ նրանք կարծում էին, որ բարեկամական հարարերություններ պահպանելով և մշտապես հոգ առնելով հանգուցյալի հոգու համար, կարող են նրա բարյացկամությունը շահել և օգտվել դրանից։ Աշխատում էին կրակի միջոցով հնարավորին չափ արագ ոռնչացնել մարմինը, որպեսզի կտրվեր նաև սեռայլի հոգին կենդանի մարդկանց աշխարհի հետ կապող թելը, օգնելով հոգուն շուտ ռաժանվելու մարմնից։

Հայաստանում դիակիզման ծիսակատարությունը հասնում է մինչև քրիստոնեությունը ընդունումը, սակայն նրա հետքերը վերապրուկալին ձևով գոյատևել են մինչև XX դարի սկզբները։ Օրինակ, խոյեցիները թաղումից հետո, հանգուցյալի հետ մխասին դերեզման ասարած ցախը գարսում էին դերեզմանի վրա և վառում։ Անդրկովկասի շատ շրջաններում, օրինակ, Գանձակի քաղաքի Բանանց գյուղում այդ անում էին նույն օրվա երեկոյան⁴¹։

Արտաշատի դամբարաններից շատերում կային ածուխի մեկ կամ մի քանի կտորներ և որոշ քանակությամբ մոխիր։ Պարզ է, որ սրանք ևս կապված էին կրակի պաշտամունքի հետ։ Թաղման ծիսակատարության ժամանակ ածուխի կտորները և մոխրի մնացորդները հանդիսանում էին կրակով շարողներին վանելու, դերեզմանը նրանցից մաքրելու միջոց⁴²։ Այն կապվում է նաև նախնիների պաշտամունքի հետ, որովհետև նապ մահացածի և ընտանեկան օջախի հետ⁴³։

Միսիանի և Արտաշատի դամբարաններում թաղման ծիսակատարությունը կատարվել է թաղման կրակի շուրջը, որն ուղեկցվել է զոհաբերություններով և հոգեհացով։ Հայտնարերվել են մեծ քանակությամբ տաշաքեր, մեծաաղե, կավե և ապակե օծանելիքի անոթներ ու բեկորներ, նրանց հետ նաև բրոնզե թիակիկներ։

Հայտնի է, որ թաղումը դիակիզումով կատարելը կապված էր որոշ դժվարությունների ու ծախսերի հետ։ Եվ, ըստ երևույթին, բնակչության ստորին խավերը դիակիզումը կատարում էին առանց զոհաբերությունների, և տալիս էին համեստ հոգեհաց, կամ հաճախ խուսափում էին դիակիզումից և թաղումը կատարում էին հողի կտրվածքում, կարասների մեջ։

⁴⁰ E. Rhode, Psyche, Bd. I, Leipzig, 1898, S. 30, 4.

⁴¹ Ե. Լալայան, Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, էջ 95.

⁴² B. C. Зеленичук, Очерки молдавской народной обрядности, Кишинев, 1959, стр. 38; Г. К. Завойко, Верования и обычаи великоруссов Владимирской губернии, ЭО, 3—4, М., 1914, стр. 97; В. Харузина, К вопросу о почитании огня, ЭО, 3—4, М., 1907, стр. 159.

⁴³ В. Харузина, 224. աշխ., էջ 99.

Հայաստանում, ուշ հելլենիստական շրջանում, կիրառվող դիակիրումը արդյունք էր հելլենիստական մշակույթի ազդեցության, որի հեռանկարով թաղման այդ ավանդական ձևն տոլսուսանում է. նոր երանդավորում սաանում: Դիակիրումը առավել ընդունելի է Արաաշատ քաղաքի հարավարևելյան և արևելյան մ. թ. ա. I—մ. թ. III դարերի դամբարանների համար:

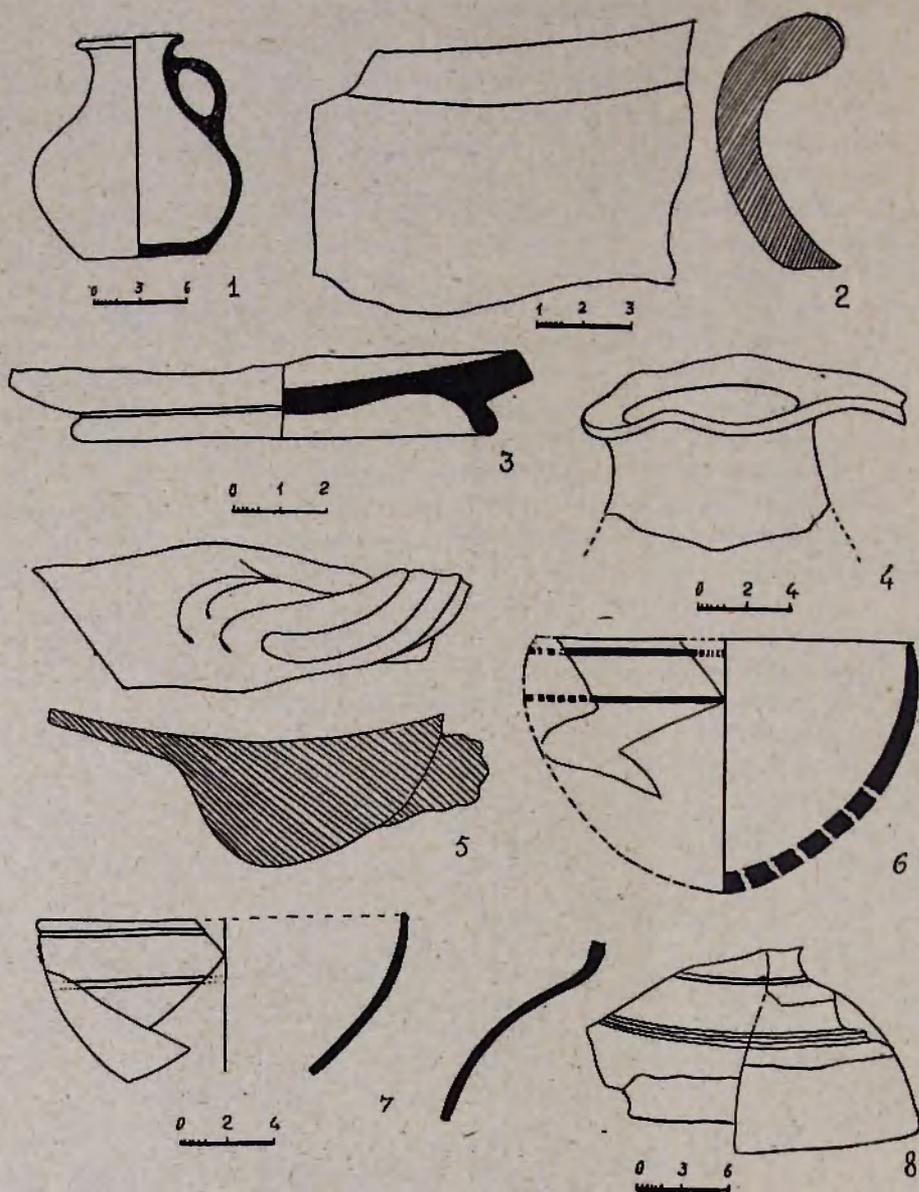
Թաղման ծիսակատարության հետ կապված հետաքրքիր տրարողություններից մեկն էլ ակնակալներ, շրթնակալներ ու մահացածին նվիրված հուղարկավորության պատկերներ ղնելու սովորությունն էր: Արտաշատի ընդհանրապես արեմուտք դառնալից ցածրադիր ըլրի վրա բացված դամբարանում որպես շրթնակալ է ծառայել օվալաձև բարակ թիթեղը, որի վրա ոչ մի դարդ չկա: Դժվար է ասել այստեղ ակնակալներ եղել են, թե ոչ. որովհետև պահպանված ոսկյա թերթիկների մեջ ալդպիսիք չեն երևում: Շրթնակալներ ու ակնակալներ են հայտնաբերվել նաև հարավարևմտյան Հայաստանի դամբարաններից⁴⁴: Վերջիններիս վրա սխեմատիկորեն դրվագված են աչքեր և շրթեր, բացվածքները տրված ճեղքերով, իսկ ծայրերին կապելու համար արված են անցքեր: Թաղման ժամանակ պսակ կապելու, ակնակալներ և շրթնակալներ ղնելու այս սովորությունը միջերկրածովյան և առաջավորասիական ծագում ունի, որովհետև հայտնի դարձած ամենահին թաղումները, որոնք վերաբերում են մ. թ. ա. III—II հազարամյակներին, կառարվել են այս շրջաններում⁴⁵: Ենթադրվում է, որ այն առաջացել է հանդուցյալների դեմք դիմակով ծածկելու ծիսական սովորությունից⁴⁶: Դիմտկները, ակնակալները, շրթնակալները և այլն լինում էին տարրեր նյութերից, այդ թվում նաև ոսկուց և արծաթից: Վերջիններս հիմնականում ասարածված էին հոմեական ժամանակաշրջանում առաջավորասիական, միջերկրածովյան և հյուսիս-մերձսևծովյան շրջաններում: Ոսկյա և բրոնզյա թաղման պատկեր են հայտնաբերվել Վրաստանից⁴⁷, Ալգեթից մ. թ. ա. VI—IV դդ.: Կլեբեթից I—II դդ. և Մցխեթից II—III դդ.: Հանդուցյալի ճակատին կապվող թիթեղը եթե ժապա-

⁴⁴ *Ömit Serdaroğlu*, Agin and Kalaycik Excavations 1968, Preliminary Report, KP 1968 activities. ser. 1, № 1, Ankara, 1970, p. 51, pl. 27; *R. P. Harpér*, Pagnik Orent Excavations, 1969, KP, 1969 Activities, ser. 1, №2, Ankara, 1971, p. 95, pl. 65, 1; *Ömit Serdaroğlu*, Agin and Kalaycik Excavations, 1970, KP, 1970 activities, ser. 1, № 3, Ankara, 1972, p. 43, pl. 21, 5.

⁴⁵ *Այդ մասին դրականությունը տե՛ս N. P. Toll*. The Necropolis, p. 115; *H. H. Погребова*, Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неополя скифского, ИАДК, Киев, 1957, стр. 149 н сл.

⁴⁶ *А. В. Орешиков*, Несколько замечаний о древностях, найденных в с Парутине в 1891 г., «Древности», Труды Московского археологического общества, т. 15, вып. II, стр. 78; *Б. А. Куфтин*, Археологические раскопки в Трналети, I, Тбилиси, 1941, стр. 24; *Н. Н. Погребова*, *Նշվ. աշխ., էջ 149 և հտ.*

⁴⁷ *Б. А. Куфтин*, Археологические раскопки в Трналети, стр. 39—40, табл. IX; *Г. А. Ломтадзе*, Кддеетский могильник, Тбилиси, 1957, стр. 112, 168, рис. 19 (на груз. яз.); *А. М. Апакидзе*, *Г. Ф. Гобеджигвили*, *А. Н. Каландадзе*, *Г. А. Ломтадзе*, Мцхета, I, Тбилиси, 1958, стр. 58, рис. 25, стр. 114, 115, рис. 62, табл. LII, LXXXVII; *П. М. Пиртлашвили*, К вопросу о глазных и губных прикритиях и «Траурном венце», погребаемых с покойником, Сообщения АН Грузинской ССР, т. XXVIII, 1962, № 5, стр. 637, рис. 1.

Նկ. 14. 1-3—դամբ. Մ 24, 4-8—դամբ. Մ 25

վինսաձև էր, առդա լինում էր մեկ կամ երկու հաա⁴⁸, ինչպես հյուսիս-մերձսե-
ծովյան դամբարաններում, փսկ եթե տերևներ էին, կարող էին լինել մի քա-
նիսուր: Թաղման պսակի համար սովորաբար օգտադործում էին կարոսի եռա-
ման տերևները: Հայտնի է. որ հույները կարոսն օգտադործում էին միայն
հողեհացի ժամանակ, որպես մահացածներին նվիրված ռույս⁴⁹:

Թաղման պսակները, ակնակալներն ու շրթնակալները միշտ չէ, որ
միասին են հանդիպում: Հաճախ լինում են միայն տերևներ կամ ժապավեն-
ներ, զսւ. շրթնակալներ: Այդ երևույթը հատուկ է դարձյալ Առաջավոր Ասիա-
յին: Օրինակ, Թեւ-Հալաֆում մ. թ. ա. II հադ. վերջի դամբարաններում
դտնվել են միայն շրթնակալներ. նույն երևույթը նկատվել է նաև Կիպրո-
սում⁵⁰, Դուրա-էվրոպոսում և այլուր:

Շաա հնարավոր է, որ Արաաշաաի դամբարաններում ևս եղել է միայն
թաղման պսակ և շրթնակալ, իսկ ակնակալներ չեն եղել:

Ակնակալներ և շրթնակալներ Հայաստանի վաղ շրջանի թաղումներում
չեն հանդիպում: Բացահայտում են նրանք նաև Վաղարշապատի, Գառնիի, Օշա-
կանի և այլ հնավայրերի անտիկ դամբարաններում: Ինչ վերաբերում է Ար-
աաշատի դամբարանին, ապա այն դեռես միակն է: Կարելի է ենթադրել,
որ այս սովորութունը Հայաստան է թափանցել Սիրիայից և Փոքր Ասիայից
մ. թ. ա. I դարում, Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի կողմից այստեղ դադ-
թեցրած ընակչության միջոցով: Այլ պատկեր է նկատվում հարավարևմտյան
Հայաստանի անտիկ դամբարաններում, որանդ ակնակալներ և շրթնակալներ
ավելի հաճախ են հանդիպում: Դա սիրիական և փոքրասիական շրջաններին
ավելի մոտ դանվելու արդյունք է:

Այսպիսով, ուղեկցող նյութերից դատելով, կարելի է ենթադրել, որ Ար-
աաշատի այս դամբարանը պատկանում է քաղաքի վերնախավի ներկա-
յացուցիչներից մեկին: Նրան թաղել են ծիսական մի արարողությամբ, որն
իր արմատներով հին արևելյան է և Հայաստան է անցել Փոքր Ասիայից
կամ Սիրիայից: Այն հելլենիստական մշակույթի փոխադրեցություն արդյունք
է: Վերնախավի որոշ մասի կողմից ընդունված թաղման ծիսական այդ նոր
սովորույթը աարածում շաաացավ ժողովրդի մեջ: Կարելի է ենթադրել նաև, որ
դամբարանը պատկանում է օաարերկրացի մի կնոջ, որին թաղել են իրենց
ծեսերի համաձայն:

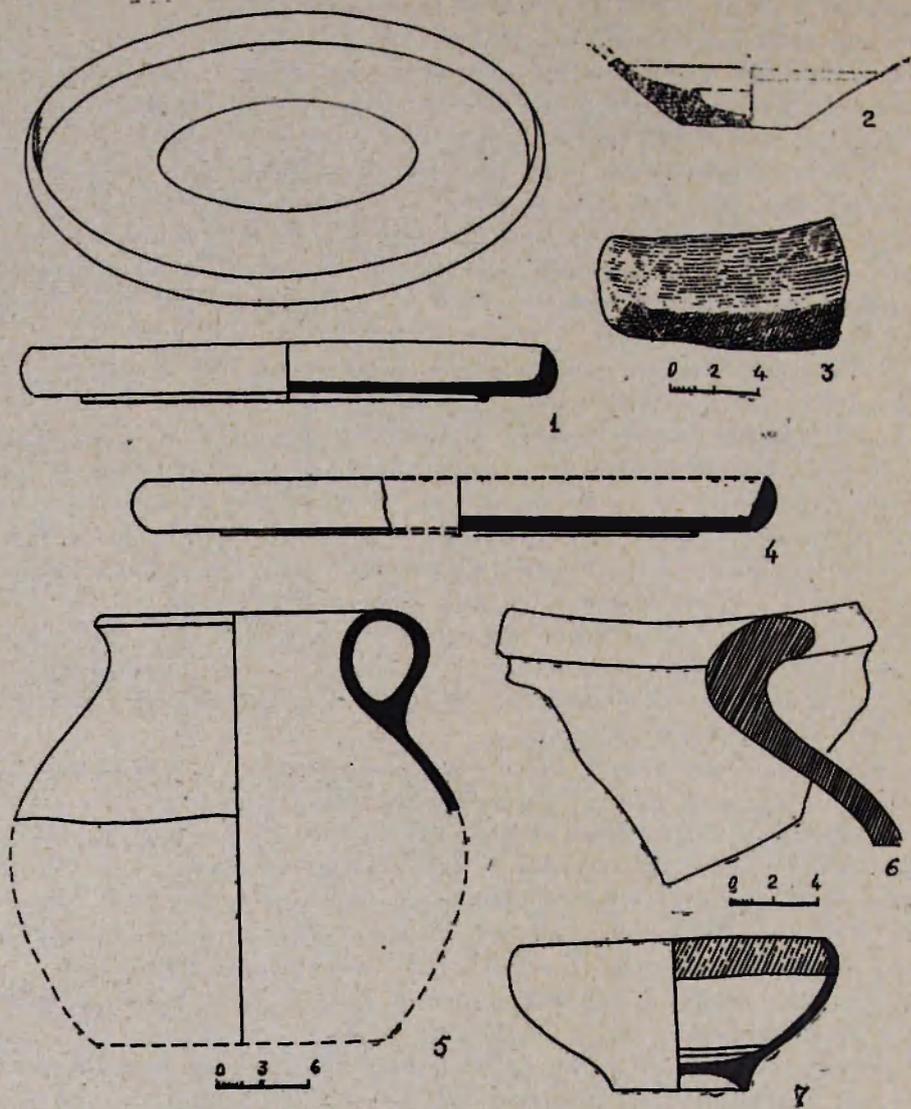
Ենթադրվում է. որ նշված սովորությունը հյուսիս-մերձսեծովյան շրջան-
ներն է թափանցել Փոքր Ասիայից, Անդրկովկասի և Կովկասի միջոցով մ. թ.
ա. II—I և մ. թ. I դարերում և աարածվել հունական քաղաքներում (Խեր-
սոնես, Օլվիա, Պանտիկապեյոն), քանի որ ո՛չ հույների, ո՛չ սկյութների, ո՛չ
մեհտների մոտ այդ սովորությունը նախկինում ընդունված չի՝ եղել⁵¹: Սակայն
ավելի հավանական է. որ այն նշված շրջաններն անցած լինի ուղղակի Միջերկ-

⁴⁸ Н. В. Пятшова, Ювелирные изделия Херсонеса, конец IV века до н. э.—
IV век н. э., М., 1956, стр. 65.

⁴⁹ Н. В. Пятшова, *ibid.* աշխ., էջ 67:

⁵⁰ Н. Н. Погребова, *ibid.* աշխ., էջ 151:

⁵¹ նույն աեղում, էջ 153:

Նկ. 15. 1—3—դամբ. № 27, 4—5—դամբ. № 24, 6—դամբ. № 30, 7—դամբ. № 31

րականի արեելյան ափերի երկրներից կամ Փոքր Ասիայից, որոնց հետ առևտրու-
անտևական ու մշակութային կապերը շատ ավելի ուժեղ էրն. քան Անդր-
կովկասի ու Կովկասի հետ:

Իսաղման ծիսակատարությունների ժամանակ կատարվող կարևոր արա-
րողություններից մեկն էլ հոգեհացն է եղել:

Հայաստանում, ինչպես նաև ուրիշ երկրներում, սկսած ամենավաղ շր-
ջանի դամբարաններից մինչև քրիստոնեական դերիդամանները. հայտնաբեր-
վել են կավե տարրեր տեսակի անոթներ, որոնց մեջ եղել է ննչեցյալի բաժին
ուսեղիքը Այս առաջացել է հանդերձյալ կյանքի մասին եղած այն պատկե-
րացումից, թե այն երկրային կյանքի ճիշտ պատճենն է:

Արտաշատի և Միսիանի դամբարաններում այս երևույթը կատարվել է
այլ ձևով. դիակիզման և դիակի թաղման արարողության ժամանակ աեղում
կատարվել են ղոհարերություններ և տրվել է հոգեհաց:

Արտաշատի դամբարաններում հայտնաբերված իրեղը և կենդանական
ոսկուների մնացորդները ցույց են տալիս, որ դամբարաններից մի քանի-
սում հոգեհացը թավականին ճոխ է եղել: Հոհարերվել են տարրեր տեսակի
մեծ ու փոքր կենդանիներ, ցուլեր, ոչխարներ, որոնց միսն ուսեղուց հետո
ոսկորները դրել են կրակի մեջ, Օգտագործվել են նաև մեծ քանակությամբ
խմիչքներ, որովհետև կան դամբարաններ, որտեղ հայտնաբերվել են տար-
րեր շափերի մի քանի կարասներ, սափորներ, թասեր և կճուճներ: Հոգեհացի
համար բերված ըլլող անոթները ջարդվել ու նեավել են կրակի մեջ կամ
դերեղմանի վրա, ուստի նույն անոթի բեկորները գտնվում են դամբարանի
աարեր մասերում: Ըստ երևույթին, հոգեհացի ժամանակ անոթների մի
մասը վերածվել է շաա մանր բեկորների: Անոթների բեկորները որոշ դամ-
բարաններում հասնում են մի քանի հարյուրի: Գերեղմաններից մի քանիսի
մոտ, ինչպես վերը նշեցինք, քարերով պարաստվել են հատուկ հարթակ-
ներ, որոնց մակերեսն հարթեցրել են շաղախով (դամբ. № 20, 21, 41), հո-
գեհացի և ղոհարերությունների համար: Միսիանի դամբարանում հոգեհաց
ուսեղուց րացի, դամբարանի ներսում պղնձե կաթսաներով և ղանաղան ա-
նոթներով ու թասերով, ինչպես նաև ղնդածե երկկանթանի ջրամաններով և
երկու փոքր ջնարակած ապիաշշերով արրեր տեսակի ուսեղիք ու խմելիք
են դրել հանդուցյալի համար: Այս երևույթը նկատվել է նաև Արտաշատի
հարավարևելյան դամբարանադաշտի № 12 և 24 բլուրներից դեպի արևմուտք
գտնվող ցածր թմբի վրայի թաղումներում:

Հայաստանում հոգեհացի և ղոհարերության սովորությունը նույնպես
ունի հին արմատներ: Այդ են վկայում Մեծամորի դամբարանների վրա և
նրանց մոտ հայտնաբերված կոարված ամանների բեկորները⁵²:

Ըստ հնագետ Ստ. Ծսայանի բանավոր հաղորդման, այդպիսի հետքեր
են նկատվել Շամշադինի շրջանի Ղրղի գյուղում՝ «Կաղնի ծառ», «Դառանչ»,
«Վղուտ» կոչված վայրերի I հաղարամյակի սկզբի դամբարաններում, որ-

⁵² Է. Վ. Խանգաղյան, Կ. Հ. Մկրտչյան, Է. Վ. Պարսամյան, Մեծամոր (ուսումնասիրություն
1965—1966 թթ. պեղումների ավարտներով), Երևան, 1973, էջ 166—169, 185:

տեղ նրանց վրա եղած քարի և հողի լիցքի մեջ, մինչև ընդ դերեզմանին հասնելը, հանդիպում են անոթների ընկորներ, ոսկորների հետ խառը, երբեմն էլ կրակի հետքեր: Այդպիսի հետքեր, ինչպես վերը տեսանք, հայտնաբերվել են Շամշադինի շրջանի Գյողլուի կուրգանում:

Արտաշատի դամբարաններում հոգեհացը տրվել է ոչ միայն թաղելուց հետո, որը ընտրոջ է սովորական գամբարտներին, այլև դիակիղման ժամանակ, երբ դիակը այրելու ընթացքում կրակի մեջ էին գցում ուսելիքի մնացորդները, այդ են վկայում մոխրի մեջ գտնվող կենդանիների ոսկորները: Զարդել նետել են նաև հոգեհացի համար օգտագործված անոթները: Այդպիսի գեպքում հոգեհացը կազմակերպվում էր թաղման կրակի շուրջը⁵³:

Արտաշատում հանդիպում են նաև կրկնակի հոգեհացի հետքեր (№ 24, 30): Այսինքն՝ մի անգամ հոգեհաց ուտելուց և դամբարանը ծածկելուց հետո երկրորդ անգամ հն այցելել ու հոգեհաց տվել: № 30 գամբարանում կրակի հեաքերը, մոխրի ու անոթների մնացորդները ծածկված էին քարերով և հողով, որոնց մեջ և վրան նորից հանդիպում էին կրակի, մոխրի կենդանական ոսկորների ու խեցեղենի մնացորդները: № 24 գամբարանի առաջին հարթակի վրա հայտնաբերված հոգեհացի հետքերը ծածկված էին երկրորդ հարթակում, որի վրա նույնպեսի հետքեր կային:

Ձոհարերության, հոգեհացի ծիսակատարությունների հին լինելու մասին են վկայում թաղման արարողությանը վերաբերող խեթական տեքստերը, որտեղ կենդանիների, գինու, դարեջրի, հացի և մրգերի զոհարերությանից հետո կոտրատում էին անոթները⁵⁴: Այդ մասին ավելի կատարյալ պատկերացում են տալիս Հունաստանի և Ռուսաստանի հարավարևմտյան շրջանների դամբարանների պեղումները, որտեղ հանդուցյալի պատվին կաարված այդպիսի ծիսակատարությունների հեաքեր հաճախ են հայտնաբերվել: Հոգեհացի հետքերը Հունաստանում ընտրոջ են հիմնահողային թաղումներին: Այստեղ նույնպես հանդիպում են կրկնակի հոգեհացի հեաքեր: Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ Հին Հունաստանում հանդուցյալի մահվան երրորդ, իններորդ և երեսուներորդ օրը մահացածի տանը կամ նրա դերեզմանի վրա հոգեհաց էին մատուցում⁵⁵, Հոգեհացի ծիսակատարությունը շաա տարածված է եղել հյուսիս-մերձսեծովյան շրջաններում, Բոսֆորյան թագավորությունում մ. թ. ա. V դ. վերջից—I դ., հաակապես, հելլենիստական շրջանում: Այն ճոխությամը կաարվել է մեծ կուրգաններում⁵⁶ (օր. «Բակսինյան», «Մելեկ-Չեամենյան», Յուդ-Օրա», «Ձմեյան», «Սեմիրրատնի», «Բուլշայա ըլիդնեցի», «Վասյուրինյան» և այլն): Այստեղ հոգեհացի արարողությունը մեծ մասամբ կաարվել է դերեզմանափոսի, դամբարանի, մասամբ ծածկված կուրգանաթմբի վրա կամ կողքին, որտեղ զոհարերության համար

⁵³ E. Г. Кастанаян, Обряд тризны в Боспорских курганах, СА, XIV, 1950, стр. 128.

⁵⁴ H. Otten, Hethitische totenrituale, Berlin, 1958, S. 13—16.

⁵⁵ E. Г. Кастанаян, նշվ. աշխ., էջ 126, ծան. 7:

⁵⁶ Գրականությունը նույն աեղում, էջ 124 և հտ.:

հատկացված կրակատեղին շրջափակվել է կավե հում աղյուսներով կամ քարերով: Երբեմն այդ նպասակի համար պատրաստվել են հատուկ հարթակներ քարերից կամ կավից, ղրանց վրտ հաճախ պատրաստվել են զոհասեղաններ: Քիչ չեն նաև կրկնակի հոգեհացի հետքերը: Հոգեհացի հետքեր կան նաև շարքային դամբարաններում: Բոսֆորում գեոևս առաջին գարեբում շտրունակում էին մահացածի պատվին զոհեր մատուցել, հոգեհաց աալ:

Ձոհարեբության և հոգեհացի հետքեր հայտնաբերվել են նաև Ագրբեշանում, Մինգեշաուրում⁵⁷: Այստեղ կտրասային թաղման մոտ հաճախ հայտնաբերվել է օջախ, որի մեջ գտնվել են վառված ոսկորներ:

Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ մյուս երկրներում մահացածի հետ թաղում էին նրա հագուստը, ղենքերը, ղարգերը, առօրյա օգտագործման նրտն պատկանող իրերն ու առարկաները, հնում, երբեմն նաև, կանանց ու ծառաներին, ընանի, հեծնելու և բեռնակիր կենդանիներին:

Աստվածներին նվիրված րացի սովորական ղոհարեբություններից, Ուրարաուում, ենթադրվում է. որ եղել են նաև մարգկային ղոհարեբություններ⁵⁸: Հստ Ատրարոնի⁵⁹ մարգկային ղոհարեբության սովորություն եղել է նաև Աղվանքում:

Չնայած հելլենիստական և մ. թ. I դարերին վերաբերող դամբարանների պեղումները մարգկային ղոհարեբության փաստեր չեն տվել, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, վերոհիշյալ սովորությունը սահմանափակ և փոփոխված ձևով շարունակվել են նաև հեաագայում: Այս առումով հետաքրքիր է Արիստոն Փեղղացուց վերցրած Մ. Խորենացու ալն հատվածը, որը վերաբերում է Հայոց Արաաշես թագավորի թաղմանը: Հնարավոր է, որ դրանում նկարագրված ծիսակատարությունը վերաբերում է այլ ժողովուրդների, սակայն նման սովորություններ կարող էին գոյություն ունեցած լինել նաև հայկական իրականության մեջ և Մ. Խորենացու հաղորդածը պետք է գիտել իրրև այդ ամենի արձագանքները⁶⁰: Նա Արտաշեսի թաղումը նկարագրելիս նշում է, թե Արտաշեսի մահվան ժամանակ ինչքան րաղմություն մեռավ, նրա սիրելի կանայք, հարձերր և մտերիմ ծառաները, թե դիակը թաղեցին ոչ թե րարարոսների նման, այլ քաղաքակիրթ (աղգերի) կարգով և րաղմաանսակ շքեղ պատիվներ մատուցեցին: Նրա դագաղը, ասում է, ոսկեղեն էր, դահը և անկողինը րհհեզից և մարմինը պատող պամուձանր ոսկեթել, գլուխը թաղ դրած, ոսկյա ղենքն առչւը: Արտաշեսի դահը շրջապաաված էր նրա հարաղաաների, աղգականների, պաշտոնյաների, իշխան-

⁵⁷ С. М. Казиев, О двух кувшинных и двух катакомбных погребениях, МКА, III, Баку, 1953, стр. 9; С. М. Казиев, Альбом кувшинных погребений, Баку, 1960, стр. 20. ենթադրվում է. որ ղոհ կամ ընծա մատուցելու միջոցով, կրակի օգնությամբ դամբարանը մաքրվել է «չար ոգիներից»: Մեր կարծիքով, դրանք ղոհարեբության և հոգեհացի սովորական հետքեր են:

⁵⁸ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Урарту, М., 1959, стр. 223.

⁵⁹ Страбон, География (перевод Г. А. Стратановского), Л., 1964, стр. 477.

⁶⁰ Արտաշեսի շքեղ թագման նկարագրությունը շատ նման է Հովսեպոսի հաղորդած Հեբովղես թագավորի թաղման նկարագրությանը: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (Թարգմ. Ստ. Մախատյանի), Երևան, 1961, գ. 2, գլ. 4, ծան. 129:

ների, զորքերի կողմից, առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ ետևից սեազգեստ ձայնարկու կույսեր և լալկան կանայք էին ղնում, ամենից վերջը ռազմիկների բազմութունն էր: Եւ այսպես տանելով թաղեցին: Նրտ զերեզմանի վրա կամավոր մահեր էին լինում:

Արաաշեսի մահվան ժամանակ հեթանոսական սովորությամբ շատ կոտորածներ էր լինում⁶¹: Այս արարողությունը հիշեցնում է Սեանի ավազանի, Լոռու և Հայաստանի մյուս շրջանների III հաղարամյակի երկրորդ կեսի ճոխ թաղումները և Շումերում դոյութուն ունեցող սովորությունը, երբ թաղավորական ընտանիքի անդամների հետ թաղում էին երածիշտներ, ծառաներ, թիկնապահներ և այլն⁶²:

Հանդուցյալին մարդ և կենդանի ղոհարերելու սովորությունը տարածված է եղել շատ ժողովուրդների մեջ⁶³:

Հավանարար մարդկային ղոհարերություններ կաարավում էին թագավորների, իշխանների, այսինքն՝ աչքի ընկնող մարդկանց թաղման ծիսակատարությունների ժամանակ: Մարդկային ղոհարերության հետ միասին գոյություն ունենր նաև մարմնի որևէ մասը ղոհարերելու սովորությթը, այլ կերպ՝ մասով ամրողջը փոխարինելու դաղափարը, որն աստիճանարար դառնում է աիրապետող⁶⁴: Հայաստանում հելլենիստական և մ. թ. առաջին դարերում տարածված է եղել ղոհարերության խեղանդամություն շառաջացնող մի ձև, որը շարունակվել է նաև հետագայում և վերապրուկային ձևով հասել է մինչև մեր օրերը:

Գնելի վրա կոծելիս, կինը՝ Փառանձեմը փեսում էր մազերը⁶⁵: Այս սովորությունն այնքան տարածված է եղել Նայսրը մօջ, որ եկեղեցական ժողովներում հաուուկ որոշումներ են ընդունվել: Վաղարշապատի ժողովի (325 թ.) 17-րդ հոդվածում գրված է ՁՅաւիտեան անիծուած լինի նա, ով կը կտրի հւաւերը»: Նահապետ Քուչակն ասում է. «Ես մեռանեմ ի քո վերա, դու ղծամդ կտրես»⁶⁵ =:

Մինչև XX դարը հասած այդ սովորությամբ Մուշ-Տարոնում, Վասպու-

⁶¹ «Մուսսիսի ետրենացույ Պատմութիւն Հայոց»։ Տփղիս, 1913, գ. II, գլ. 4, 4և:

⁶² H. M. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 17:

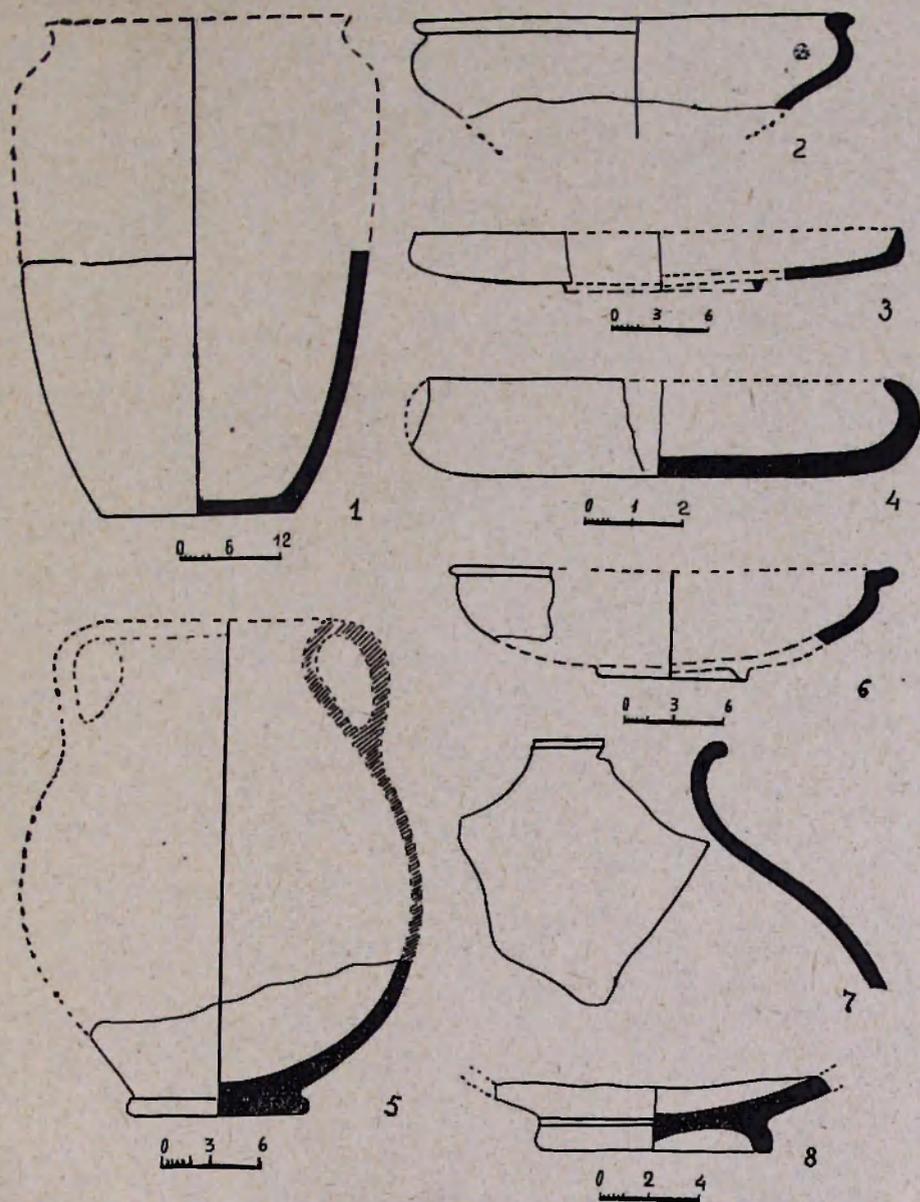
⁶³ Հերոդոտը պատմում է, որ սկյութացիները նախապես խեղղում էին ընտրված ղոհերին, հետո թաղում իրենց տիրոջ հետ (Ն. Լալայան, Հուղարկավորությունը..., էջ 113):

Երբ հունական նավերը Հելեսպոնտոսի հանգիպակաց ափը հասան, հայանվեց Աքիլեսի ուրվականը և պահանջեց իրեն ղոհարերել Պրիամոսի զստերը՝ Պոլիքսենեին, որին մի ժամանակ կանխաեսել էին կնության տալ իրեն: Պոլիքսենեն իր կամքով գնում է գեպի ղոհասեղանը և որպեսզի իրեն չդիպչի ղոհաղանակը ձեռքին կանգնած պաասնու ձեռքը, և Հաղեսի թագավորությունը չիշնի իրրև սարուկ, ինքն է մերկացնում իր կուրծքը, որտեղ մխրճվում է սաատանու սուրբ: (Ն. Ա. Կուև, Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Երեան, 1956, էջ 499, Եվրիպիդես, «Անդրոմաքես և «Հեկարես» ողբերգությունները):

⁶⁴ Իրիականում միրմիզոնցիները իրենց կտրած մազերով պատում են Պաարուկեսի գիակը և գնում խարուկի վրա: Իսկ Աքիլեսը կտրելով իր մազերը, գնում է Պատրուկեսի ափի մեջ: Հոմերոս, Իլիական (Թարգմ. Հ. Համարձումյանի), Երեան, 1935, էջ 425:

⁶⁵ «Փաղասոս Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, IV, ԺԵ:

⁶⁵ = Ն. Լալայան, Հուղարկավորության և գերեզմանների ղարգացումը Հայաստանում, էջ

կկ. 16. 1-8—դամբ. № 30

րականում, Բուլանրխում ննչեցյալի կինը, մայրը, բույրը կտրում էին իրենց մաղբրը և դնում ննչեցյալի կրծքի վրա⁶⁶:

Արտաշատում, ինչպես նաև Հայաստանի անտիկ շրջանի մյուս դամբարաններում մեծ թիվ են կաղմում խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների ոսկորները, որոնք զոհաբերվել են թաղման ծիսակատարության ժամանակ: Սակայն ամբողջությամբ հետը թաղելու փոխարեն մի մասը իրը և ճաշ դրել են դամբարանում կամ կերել են ու ոսկորները նետել դամբարանի մեջ և վրան: Մ. Խորենացին վկայում է. որ Տիգրան վերջինը Բագավանում (Բաղրևանդի դավառ) դանվող իր եղբոր՝ Մաթան քրմապետի գերեզմանի վրա րաֆին է շինել տալիս, որպեսզի ալգանդ զոհերից վալելեն բոլոր անցորդները և հյուրերը ընդունվեն դիշերելու համար⁶⁷:

Թաղման ժամանակ կաաարված զոհաբերության հետ կապված հնադուլն ձևերից մեկն էլ արյան հեղումն էր դերեղմանի վրա, երբ զոհը արյունը զոհասեղանի անցքերով կամ այլ ձևով հեղվում էր հողի մեջ⁶⁸, Միսական այդ սովորույթը Հունաստանում պահպանվել է մինչև մ. թ. ա. VI դարը⁶⁹: Սուրնի կողմից այն արդելվելուց հետո, արյան հեղումն աստիճանաբար իր տեղը դիջում է անարյուն հեղման, այսինքն՝ զոհաբերված անասունի միսն ուտում էին և զինու հեղում կաաարում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում զոյություն են ունեցել զոհաբերության բոլոր ձևերը: Սեանի ավազանում հայնարերված դամբարանների մի մասում դիակների հետ միասին հանդիպում են նաև եղան, ձիու և այլ կենդանիների վառված ոսկորները: Այստեղ մենք ունենք թաղման ծիսակատարության ժամանակ կաաարված զոհաբերության ամենահին ձևը, երբ կենդանին մորթում և ննչեցյալի հետ միասին ամբողջությամբ այրում էին: Այդպիսի զոհաբերություն է նկարագրում Հոմերոսը Իլիականում⁷⁰ և Ոդիսականում⁷¹: Ըստ նրա զոհաբերության ժամանակ նախապատվությունը տալիս էին ցուլերին և խոյերին:

Հայաստանում ես եղը, ձին ու խոյը եղել են զոհաբերության տվանդական կենդանիները: Քսենոփոնը վկայում է, որ իր ավար վերցրած պառավ ձին նվիրում է դեղջավաղին, որպեսզի սնուցի ու զոհաբերի, քանզի լսել էր, որ այն նվիրաբերված էր Հելիոսին⁷²:

Միսիանի և Արաաշատի դամբարաններում ներկայացված է զոհաբերության ավելի ուշ ձևը, երբ կենդանիները մորթում էին զոհասեղանի վրա, մի-

⁶⁶ Վ. Պետոյան, Սասունի ազգագրությունը, Երևան, 1965, էջ 304, գնդգ. հանգես, V, էջ 173, 177, XX, էջ 146, XXVI, 1917, էջ 188:

⁶⁷ Մ. Խորենացի, գ. II, գլ. 42:

⁶⁸ Pausan, IV, 32, 31, X, 4 Վ.

⁶⁹ Ոդիսևսը իր ուղևորներով, Հադեսի թագավորության ճանապարհին, ստորերկրյա ասավածներին զոհաբերում է մի ուխար և խոյ, որի համար խորունկ փոս է փորում, նրա մեջ երեք անգամ մեղրի, զինու և ջրի հեղում է կատարում, այնուհետև գարու ալյուր է ցանում և հետո մորթում զոհարևովող կենդանիները: Մեռյալների հողիները հավաքվում են զոհի արյունը խմելու: Համեռու, Ոդիսական (Թարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան 1957, XI, 25 (էջ 145),

⁷⁰ Իլիական, XXIII, 165, 170 (էջ 425):

⁷¹ Ոդիսական, XI, 45 (էջ 146):

⁷² Քսենոփոն, Անարասիս (Թարգմ. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970, գ. IV, հ. V, էջ 98:

սր ուտում էին, իսկ մնացորդները կտրատած ասանեղենի հետ նեաում կրակի մեջ կամ գերեզմանի վրա: Արտաշատի դամբարաններից մի քանիսում և դամբարանադաշտի անբխորիայից գտնվել են երկայնքով կիսված ջրի կավե խողովակներ, ամանների կիսակլոր ընկորներ, որոնք հավանաբար օգտագործվել են ստորերկրյա ասավածներին նվիրված զոհարերության արարողության ժամանակ, որի մոտ ուղևորվելու էր հանդուցյալը:

Հին հայերի մեջ Սանդարամետ հասկացողությունը նույնացվում էր երկրի խորքի, անդունդի հետ, այսինքն՝ նշանակում էր ստորերկրյա, անզրչիրիմյան աշխարհ⁷³, որտեղ ուղևորվում էին մեռյալների հոգիները: Այն կարելի էր նույնացնել հարավմիջագետքյան պանթեոնի էրեշկիզակի⁷⁴ կամ հունական պանթեոնի Հադեսի հետ:

Ծխակատարության ժամանակ կաարվող զոհարերությունները, հոգեհացը, հեղումները և այլն այնքան խոր տրամատներ են ունեցել ժողովուրդի մեջ, որ վերապրուկային ձևով շարունակվել են մինչև մեր օրերը, օրինակ, գինու ըմպումով և հեղումով ուղեկցվող ծխանատարությունները:

Հոհարերությունների և հոգեհացի մասին խոսելիս, պե՞տ է նշել նաև դամբարանների վրա հայտնաբերված կրաքարե խարիսխները և երկանքները: Դժբխտաբար, դրանք մեծ մասամբ խախտված էին և զժվար է ասել, թե որ դամբարաններին են պատկանել: Դամբարանների վրա խարիսխների այդքան հաճախ հանդիպելը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նրանք նախ ունեցել են ասան հիմքի. այսինքն՝ ընկալարանի նշանակություն, մասով փոխարինվել է ամրոցը: Հնարավոր է, որ դրանց մեծ մասը վերցված լինեն ավերված շենքերից: Իսկ թաղման ծխանատարության ընթացքում խարիսխները ժամանակավորապես ծառայել են նաև իրրև զոհասեղաններ:

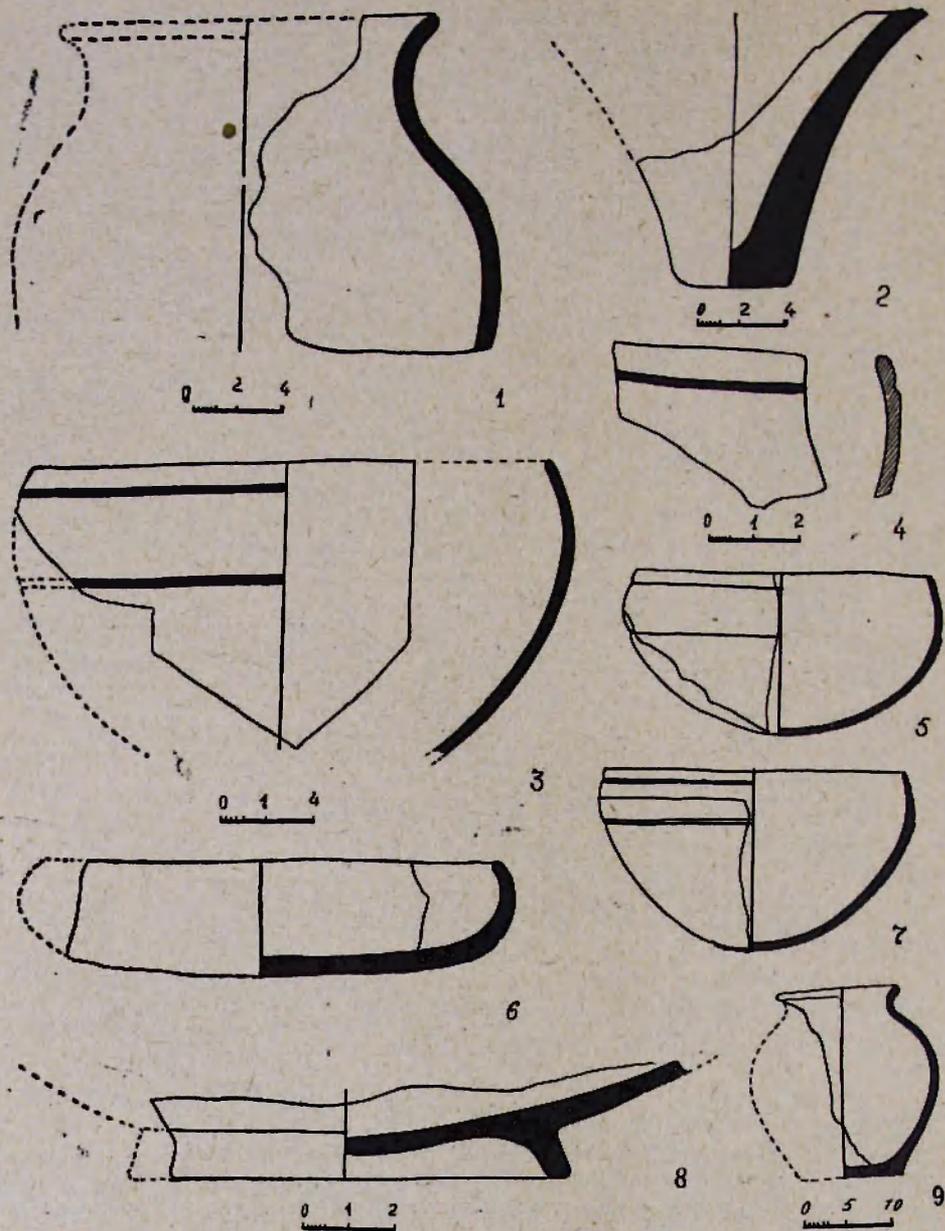
Դամբարանների վրա հայտնաբերված լծակավոր աղորիքներն ու երկանքները ասելի են գերեզմանոց, թերևս տեղում հացահատիկ աղալու և այն հոգեհացի ու թաղման ծխակատարության ժամանակ օգտագործելու⁷⁵ համար կամ էլ ունեցել են հանգուցյալին ուղեկցող առարկաների զուտ ծխական նշանակություն:

Հայաստանում զոհարերության և հոգեհացի արարողությունները հին ավանդույթների շարունակությունն են, որոնք հանդիպում են և՛ հարուստ, և՛ շարքային դամբարաններում՝ հարաակեցում մինչև մ. թ. III դարը: Այդ արա-

⁷³ Ազաթանգեղոսը նշում է, թե «Եւ եկն էջ եհաս մինչեւ մօտ ի յաաակս երկրիս ի շենամէջ քաղաքիս եւ անչափ թնգիւնք հնչեցին ի Սանդարամետս անգնդոցոս: «Ազաթանգեղայ պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 384: Մ. Խորենացու մոտ ևս այն, իր մյուս նշանակությունների կողքին, ներկայացնում է երկիրը, Մ. Խորենացի, «. III, գլ. 4Բ: Այն հայերի մօջ րավականին տարածված է եղել և սուրբ զրթի թարգմանության ժամանակ մտել է ավետարանի մեջ (գլ. 5, 6):

⁷⁴ Այնտեղ անդրլիրիմյան աշխարհը պատկերացվում էր իրրև ստորերկրյա սուայլ քաղաք. որանդ հանգուցյալների հոգիները մշապես սոված են ու ծարավ, և սերունդների պարտականությունն էր զոհարերություններով և հատկապես սառը ջրի հեղումով պահպանել նրանց (Մ. Մ. Անթրոսով, «24- արլ», էջ 17):

⁷⁵ Հնարավոր է հույների նման հանգուցյալի պատվին մյուս հեղումների հետ դամբարանում ցանել են նաև ճեղմակ ալյուր (Համբրոս, Ոգիսական, էջ 145, երգ տասնմեկերորդ):

Նկ. 17. 1—դամբ. № 30, 2—8—դամբ. № 32, 9—դամբ. № 42

րողությունները ընդորոշ են Սիսիանի և հատկապես Արտաշատի դամբարաններին, որոնք ընդհանրություններ ունեն հունական, առանձնապես դադուսներում հանգիպող արարողությունների հետ: Այդ սովորության աշխուժացումը, ամենայն հավանականությամբ, պետք է համարել փոխադրեցության արդյունք: Հռոմ հացի սովորությունները վերապրուկալին ձևով հասել են մինչև մեր օրերը: Կեսարիայի էֆթերե գյուղի հայերը ննջեցյալի դադաղի վրա մի հաց են դնում, ասելով՝ «տար մեր մեռելներին»: Մոկացիները մի ամբողջ տարի շարունակ կերակուրներից «մեռելի րածին» են հանում և աալիս աղքատներին: Կեսարիայի հայերը թաղման առաջին գիշերը ննջեցյալի պառկած սենյակում մի դավաթ ջուր են դնում, հավատալով, որ ննջեցյալն այդ գիշեր կվերադառնա և կխմի այդ ջուրը: Ջավախքում շարաթ երեկոները ջուր չեն խմում, որպեսզի իրենց աղգականների հոգիները ծարավ չմնան⁷⁶ և այլն:

Արտաշատի և Սիսիանի դամբարաններում հանդիպող անոթներից են աարերի ձևերի ու շափերի կարասները, ամֆորաները, որոնցով գինի են ընրել, կճուճները, սափորները, պնակները, քրեղանները, ափսեները, սկուտեղները, ձկան ամանները, դավաթները և այլն, այսինքն՝ այն ամենը, ինչը օգաագործվում էր սովորական խնջույքների համար: Ինչպես նաև կոնքեր, կավե պուլիկներ, սրվակներ, բրոնզե փոքրիկ թիակներ, հայելիներ: Գրանք անհրաժեշտ էին թաղման ծիսակատարությունների ժամանակ լվացումների կատարելու, մարմինն անուշահոտ յուղերով օծելու համար, որոնք ծիսակատարությունից հետո դրվել են հանգուցյալի հետ: Օծտնելիքի և անուշահոտ յուղերի համար օդտագործվող կավե պուլիկներ, կավե և ապակե սրվակներ, հայելիներ, թիակներ շատ են գտնվել Վաղարշապատի, Գառնիի, Գեղադիի և Հայաստանի մյուս շրջաններից հայտնարերված հելլենիստական և մ. թ. I դարերի դամբարաններում: Հայելիները, որոնք ի հայտ են դալիս արդուարդի մյուս առարկաների հետ, ունեն ոչ միայն ուախիաար, տյլև պաշտամունքային նշանակություն և կապված են անդրշիրիմյան պաակերացումների հետ:

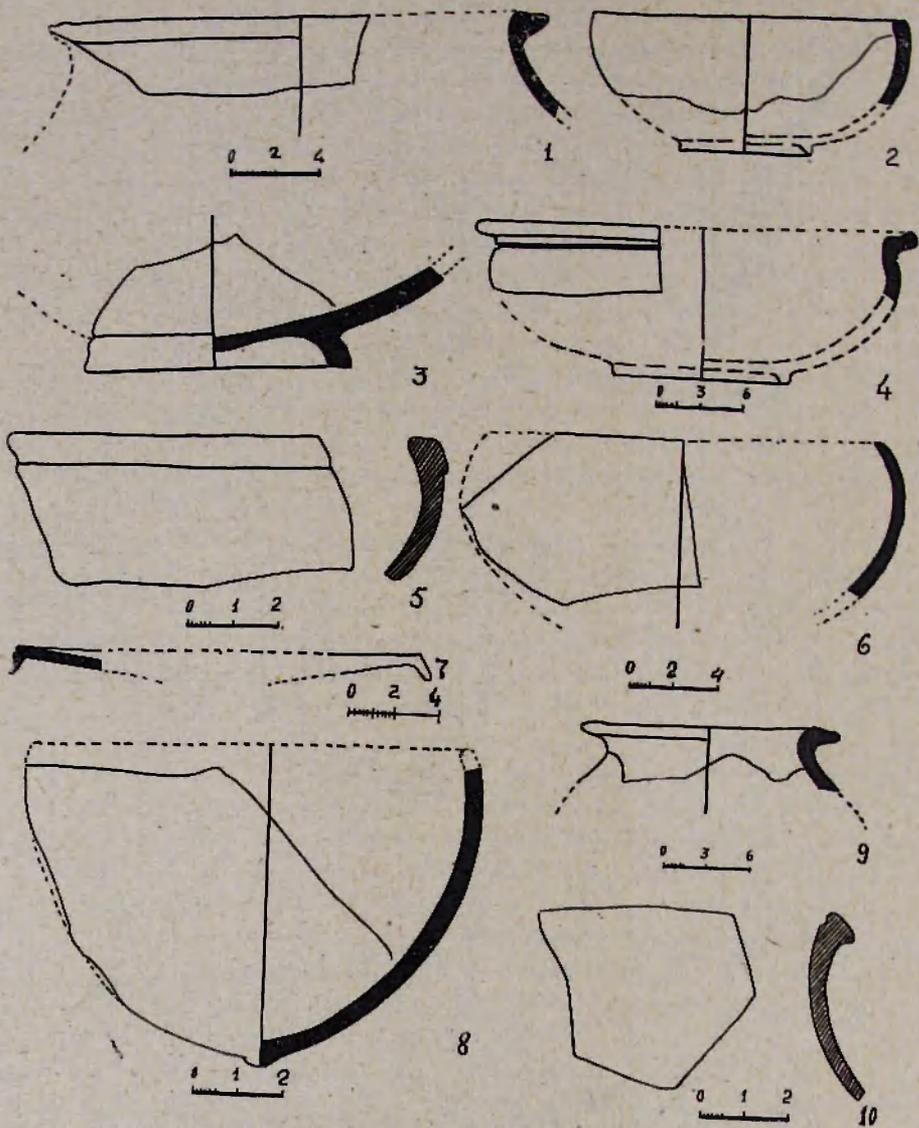
Արտաշատի դամբարանների մեծ մասում հայտնարերվել են մեկ կամ մի քանի ձիթաճրագներ: Ձիթաճրագներ և բրոնզյա ձևավոր ոտքերով դեղեցիկ ճրագակալներ են հայտնարերվել նաև Սիսիանի դամբարանում:

Ե. չալայանը կճաջենում պեղել է մի գերեղման, որտեղ հանգուցյալ երեսալի ոտքերի առջև դրված էր ձեթի ճրագ⁷⁷: Ըստ երևույթին, ձիթաճրագը, լույսը նույնպես թաղման արարողության հատկանիշներից մեկն էր, այն դրովել է ննջեցյալի հետ, որպեսզի նա այն աշխարհում խավարի մեջ չմնա և չվախենա, չվերադառնա կենդանիների լուսավոր ու աըևտ աշխարհը կամ չմոլորվի խավարում և դտնի անդրշիրիմյան աշխարհի ճանապարհը: Այս հեթանոսական սովորութթը, մոմեր վառելու ձևով, նույնպես ժառանգել է քրիստոնեությունը:

Հայերի մի սովորությամբ, մինչև յոթը կաաարելը հանգուցյալի սենյակում անընդատ ճրագներ են վառում, որոնց թիվը երբեմն մինչև 80-ի է

⁷⁶ Ե. Լալայան, Հուղարգակորության և գերեղմանների զարգացումը Հայաստանում, էջ 106—107:

⁷⁷ նույն տեղում, էջ 112:

Նկ. 18. 1, 3, 5, 7, 8—դամբ. № 52, 2, 4, 6, 9, 10—դամբ. № 33

հասնում, որովհետև աղգականները պարտք են համարում վառված ճրագներ, ձևթ, իսկ Սասունում կարագ կամ յուղ բերել իբրև «ճրագավառ»⁷⁸:

Բուլանրխում հանգուցյալի հոգին ավանդելու տեղում սեղան են դնում և վրան ճրագներ շարում (սովորարար 7 հատ): Այդ լուսավորութունը կոչվում է «մեռելների հոգու ճրագ»⁷⁹: Բորչալուի գավառում հանգուցյալին թաղելու երեկոյից սկսած 7 օր ձեթի ճրագ են վառում, որպեսզի «ենչեցյալի ճանապարհը լույս լինի»⁸⁰:

Ձանգեղուրում նույնպես լույսը 7 օր անմար էին պահում, վառում էին մոմ կամ ճրաղ: Ամեն ջանք թափում էին, որ անչեցյալը լույսի մեջ լինի, որովհետև նա գառնում է լուսահոգի, որը պիտի տեղափոխվի լույս աշխարհ: Վարանգսյում այդ սովորութունը կատարվում էր, որպեսզի հոգու համար երկրների ճանապարհը լուսավորված լինի:

Մեռած երեխայի ամեն մի ձեռքին դնում էին երեք անգամ վառած-հանդ-ցրած և նորից վառած մի-մի մոմ, որ մյուս աշխարհում վառած մոմերով գիմավորի ծնողներին և լույս ճանապարհով նրանց առաջնորդի գեպի արքայութունը⁸¹: Բնորոշ է սհոգին լույս դառնա» ժողովրդական օրհնանքը մեռածի հասցեին:

Արտաշատի VIII րրի վրա րացված և հարավարևելյան մի շարք դամբարաններում հայտնաբերվել է հավի ձու: Այդպիսիք հանդիպում են նաև Գառնիում, Մարաոյի բլրի վրայի հելլենիստական շրջանի կարասային թաղման մեջ և այլ վայրերում⁸²: Հայտնի է, որ Հունաստանում այն կապված էր թաղման ծիսակատարությունների հետ և շառ է պատկերված խեցեղենի վրայի նկարներում, կիրառական արվեստի մեջ, րարձրաքանդակների վրա⁸³: Չուն ոչ թե սովորական ուտելիք էր, այլ համարվում էր ամեն ինչի սկիզբը և կարող էր ծառայել միայն որպես մաքրագործող զոհաբերություն, ուստի ձուն չէին ուտում⁸⁴: Ընդհանրապես ձուն օգտագործվում էր կենդանի մարդկանց մաքրագործելու արարողության և հանգուցյալի պատվին կատարվող զոհաբերության ժամանակ:

Հետագայում, բնական ձվերը փոխարինվել են արհեստականով: Քարե ձվեր են հայտնաբերվել Սիսիանի դամբարանում՝ սերդոլիկից ու լեռնային բյուրեղից և Հասան-Կալբի գամբարանում՝ երկուսը կարմիր, հավանաբար սերդոլիկ, մեկը կապույտ⁸⁵:

⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁹ Բենևս, Բուլանրխ կամ Հարք գավառ, «Աղգ. հանգ.», գ. V, Թիֆլիս, 1899, էջ 178:

⁸⁰ Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, «Աղգ. հանգ.», գ. 8, Թիֆլիս, 1903:

⁸¹ Ս. Լիսիցյան, Ձանգեղուրի հայեր, Երևան, 1969, էջ 211 և հտ.:

⁸² П. С. Уварова, Коллекция Кавказского музея, «Археология». т. V, Тифлис, 1902, № 2980 и 3006.

⁸³ P. Nilsson, Das Ei im Totenkult der Alten. „Archiv für Religions Wissenschaft“, t. XI, Leipzig, 1908, SS. 530, 533, 536, 540, Abb. 2, 3.

⁸⁴ E. Г. Кастанаян, Грунтовые некрополи Боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные их особенности, стр. 268.

⁸⁵ С. В. Тер-Аветисян, Курганы Хасан-Калы, «Известия Кавказского историко-археологического Института», том IV, Тифлис, 1926, стр. 80.

Արտաշատի դամբարաններում, գրեթե անխաիր, գտնվել են ոչխարի մեկ կամ մի քանի վեգ (ճան): Վեգեր հայտնաբերվել են նաև Գառնիի⁸⁶, Կարմիր բլուրի⁸⁷ և Հայաստանի այլ վայրերի անտիկ դամբարաններում, բայց ոչ հասաարած ձևով:

Վեգերն, ընդհանրապես, օգտագործվում էին փրեկ խողալու առարկա: Դրանք շատ տարածված են եղել նաև բրոնզի և երկաթի լայն տարածման շրջանում՝ Հայաստանում, Հունաստանում և այլուր⁸⁸:

Հունաստանում այնքան սիրված ու տարածված է եղել այդ խաղը, որ իր տրտահայտությունն է գտել կորոպլաստիկայի և նկարչության մեջ: Օրինակ, Պոլիկնոսի նկարներում, որի մասին վկայում է Պսպսանիոսը⁸⁹, Վեգերը որպես հանգուցյալի ամենասիրելի խաղը դրել են նրա հետ⁹⁰, սակայն կախել են նաև վեգերից իրրև թալիսման⁹¹: Արտաշատի I, VII և VIII ըլուրների պեղումների ժամանակ շերտերից հաճախ են հայտնաբերվում ոչխարի վեգեր, երբեմն նույնիսկ մշակված: Մշակված երկու անգամ գտնվել է նաև VIII ըլրի վրա: բացված մ. թ. ա. I դարի դամբարանից:

Արտաշատի դամբարաններում վեգերի համատարած հանդիպելը պեաք է բացատրել հանգուցյալին նվիրարեբովող և նբան ուղեկցող առարկաների ծիսական նշանակությամբ:

Մեծ հեաաբբբություն է ներկայացնում դամբարաններում կավե արձանիկների հայտնաբերման փաստը: Ուշագրավ է, որ դրանք հայտնաբերվել են միայն հարավարևելյան և արևելյան գամբարտնաղաշտերում, որաեղ դիակիզումով թաղումներ կան, իսկ բլուրներից արևմուտք գտնվող դամբարանաղաշտում և բլուրների վրա բացված թաղումներում այդպիսիք չեն հանդիպում: Կավե արձանիկները տարբեր բովանդանություն ունեն: Հաճախ են հանդիպում Արտաշատի հովանավոր Կնա՛րտ աստվածուհու արձանիկները, սյունների մեջ նսաած և ձախ կողքին, դոմբու՛ղ դեպի կինը կանգնած կամ ծնկներին նսաած մերկ երեխայի պատկերով, Աֆրոդիաան, մերկացող կնոջ պաակերով, ձեռքերը կողքին կանթած, ոաքերը քրջ բացած վիճակում կանգնած տղամաբգու, հեծյալի, աջ ծունկը գետնին հենած նետաձգի ("), վահանի վրա հենված զինվորի և հատկապես երածիշտների պատկերով կավե արձանիկներ և կավե մի դիմակ:

Հայաստանի անտիկ շրջանի դամբարաններում այս երեույթն առաջին անգամ է նկաավում: Սակայն Հունաստանի և նրա գաղութների դամբարանների պեղումները վկայում են, որ կավե արձանիկները, դիմակները թաղման արարողության կարևոր հատկանիշներից մեկն են: Կավե արձանիկներ շաա են

⁸⁶ «Гарни», II, стр. 18, 20, погр., № 50, 57.

⁸⁷ А. А. Вайман, Г. А. Тирацян, Кармир-блурский некрополь эллинистического времени, ВОН, 1974, № 8, стр. 66, табл. II.

⁸⁸ М. И. Артамонов, Работа на строительстве Мапычского канала, ИГАИМК, вып. 102, 1935, стр. 205 и сл.

⁸⁹ Paus., X, 30, 2.

⁹⁰ D. Robinson, Necrolynthia, A Study greek burial customs and anthropology. Excavations at Olynthus, XI, Baltimore, 1942, p. 198.

⁹¹ J. Boehlay, Aus Ionischen und Italschen Necropolen, Leipzig, 1898, S. 21.

հայտնաբերվել, հաակապես, Միրինայի, Ապոլոնիայի, Պանտիկապոլոնի, Ֆանապոլիսի և հյուսիս-մերձակածովյան մյուս հուշարձանների դամբարանների պեղումներից: Ոճի, շափերի, թեմաների, կավի նույնությունը դիտնականներին առիթ է տալիս ենթադրելու, որ այդ արձանիկները ձեռք են բերվել հատուկ, թաղման հասարակությանը⁹²: Որոշ դեպքերում նկատվել է նաև դամբարաններում կավե արձանիկների համաչափ դասավորություն⁹³, ենթադրվում է, որ հանգուցյալի շուրջը դրված արձանիկները ստեղծում են երկրաչիւն կյանքի պատրանք: Կենդանիների, մարդկանց այդ արձանիկները աստվածներին կատարված սիմվոլիկ զոհաբերություն էին:

Արտաշատում կավե արձանիկները հիմնականում հայտնաբերվել են մեկական, իսկ № 40 դամբարանում՝ մի քանի հատ: սակայն առանց որևէ համաչափության, մոխրի, փայտածխի, մեծ քանակությամբ խցեցեղեն ընկորների և կենդանիների ոսկորների հետ միասին: Արձանիկների մեծ մասը դրվել է դամբարանադաշտերից, տեղերից խախտված վիճակում, ուստի դրանց այս կամ այն դամբարանին պահպանելը հնարավոր չի եղել որոշել: Ըստ երևույթի, Արտաշատի դամբարաններում այդ արձանիկները դրվել են որպես նվիրատվություն՝ պաշտամունքային նշանակությամբ:

Գերեզմաններում կավե արձանիկներ դնելու ծիսական սովորույթը նույնպես պետք է դիտել իրրև հարևան հելլենիսական երկրների հետ ունեցած փոխադրեցություն հեռանք, որը կարող էին և իրենց հեռ բերել Հայաստան դաղթեցված բնակիչները:

Հարկ է նշել, նաև հանգուցյալին իրենց վիշտն արտահայտելու մյուս ձևերի՝ լացուկոծի, երածշտություն հնչեցնելու, ծիսական պարերի մասին, որոնց վերաբերյալ վկայություններ պահպանել են մեր պատմիչները:

Արտաշեսի թաղումը նկարագրելիս Մ. Խորենացին հիշատակում է նաև պղնձե փողեր հնչեցնելու, սևազգեստ ձայնաբեկու կույսերի և լալկան կանանց մասին:

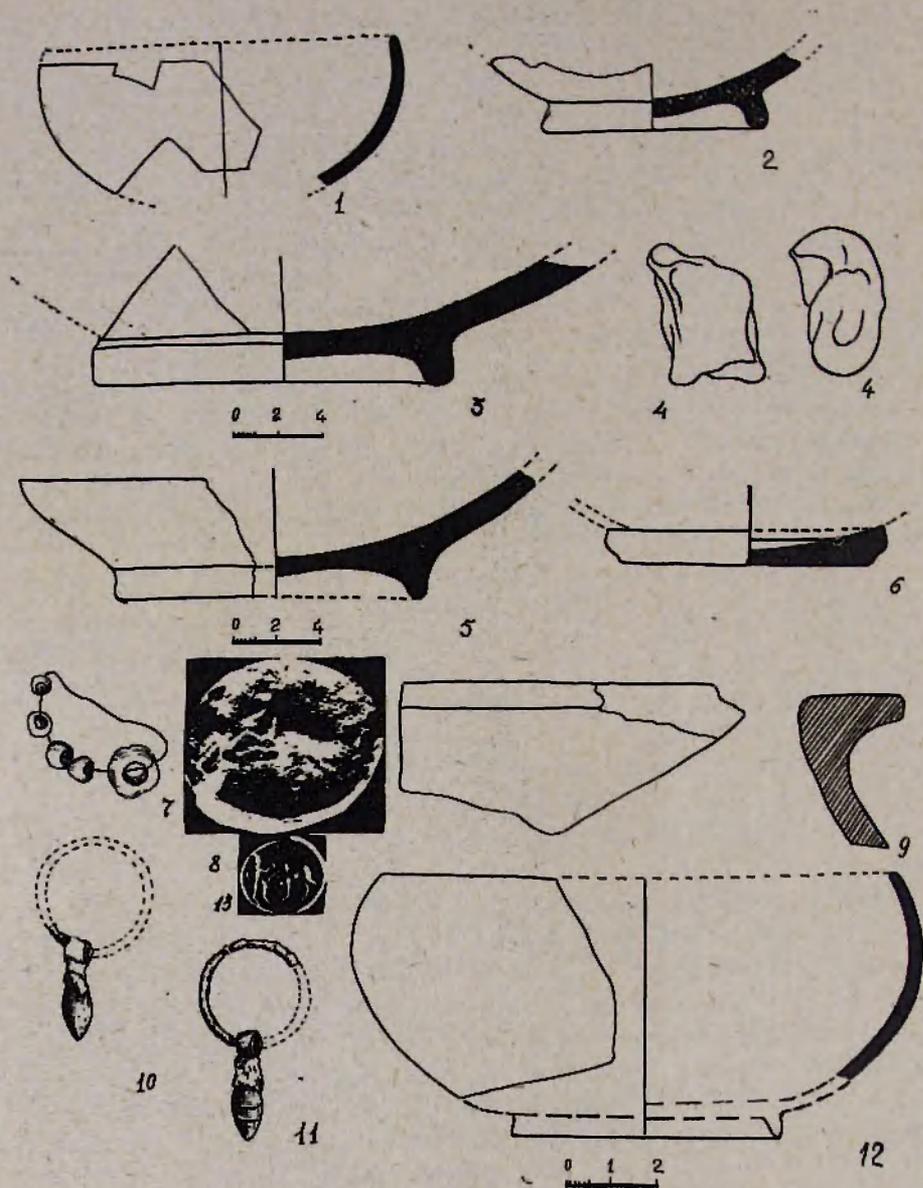
Գնելի սպանության մասին խոսելիս Փավստոս Բուղանդը ասում է Արշակը հրաման արձակեց, որ բանակում եղող բոլոր մարդրի, սօօ ու փոքր, տոհասարակ առանց բացառության, դնան կոծ անեն և ողբան սպանված Արշակունի մեծ սեպուհ Գնելին: Ասվում է, որ բազմությունը դիակի շուրջը մոլեգնաբար կոծում էր, իսկ Փառանձեմը մազերն էր փեռում, ճշում էր կոծելիս: ժՓառանձեմը ողբի մայր դարձավ. ձայնարկումները սկսեցին ողբաձայն խաղի նման երգել Տիրիթի սիրահարությունը (կնոջ վրա), աչք անկելը, քուրթությունը, մահվան հնարք դոնելը, սպանությունը: Սպանվածի վրա կոծ անելով ազդեցություն մաշնով երգում էին այս բաները⁹⁴:

Քրիստոնեությունը փորձեց փոխել թաղման հեթանոսական ծիսակատարությունը: Ներսես կաթողիկոսը IV դարում քարոզում էր, որ դա մեղք է,

⁹² E. Pottier et S. Reinach, 274. աշխ., էջ 108.

⁹³ E. Pottier et S. Reinach, 274. աշխ., էջ 108, М. М. Кобылина, Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагория, М., 1961, стр. 15—19; Ц. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева, Антични теракотни от България, София, 1971, стр. 102.

⁹⁴ Փ. Բուղանդ, դպր. IV, գլ. ԺԵ.

Նկ. 19. 1-3, 5-դամբ. № 34, 4, 6, 9-դամբ. № 35, 12-դամբ. № 36, 7, 8, 10, 11-դամբ. № 37, 13-կնիք Ծղականից

հակասակ է քրիստոնեության ողուն, քանի որ, նոր կրոնի տեսակետից, մահը սոսկ նախադուռն է Հանդերձյալ կյանքի, որն այժմ նոր ձևով էր պատկերացվում: Մ. Խորենացին նշում է, որ նա արգելեց մեռածների վրա հեթանոսական սովորությանը ուժերն եր դործել⁹⁵:

Նկեղեցական մի քանի ժողովներում ևս գատապարտվել են թաղման հեթանոսական սովորությունները⁹⁶, սակայն դրանք այնքան տարածված էին և այնքան խոր արմատներ ունեին ժողովրդի ավանդույթների մեջ, որ քրիստոնեությունը չկարողացավ դրանք վերացնել:

Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ Ներսեսի մահից հետո էլ մեռյալներին ողորում էին՝ փոքերով, փանդիռներով ու վիներով, կոծի պարեր էին բռնում, սորուքները կտրած, երեսները պատառոտած, կին և տղամարդ դեմ առ դեմ ճիվաղական պարեր իաղալով հուղարկավորում էին մեռելներին⁹⁷:

Թաղման ժամանակ ծիսական պարեր կատարելը Հայաստանում պահպանվել է ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջը⁹⁸: Նման սովորություն եղել է նաև պարթևների մոտ, Մարդիանյում գտնված կավե օսուարների վրա պատկերված են պարող կանայք⁹⁹, Միջին Ասիայում և Օսեթիայում այդ սովորությունները հարատևել են մինչև XX դարի սկզբները: Այսինքն, հնում ծիսական պարը մի շարք ժողովուրդների մոտ եղել է թաղման արարողության հաականիշներից մեկը:

Ինչպես վերը նշեցինք, Արտաշատի դամբարաններից մի քանիսում պահպանվել էին կրկնակի հոգեհացի հետքեր: Սա հարադատների կողմից մահացածներին շնորհակալու, նրանց իրենց սերը, ուշադրությունը ցուցաբերելու ձևերից մեկն էր, որը դալիս էր այն պատկերացումից, թե հանդուցյալի հոգին կենդանի մնացածներին շարիքներ պատճառելու կամ օգնելու ընդունակություն ունի:

Մայրահեղ կարիքի և վտանգի ժամանակ մարդիկ դիմում էին մեռածներին, նրանցից պաշտպանություն և օգնություն հայցելով: Այս երևույթը վերապրուկային, բայց ցայտուն ձևով արտահայտված է հայկական ժողովրդական էպոսում, որանեղ պարզորոշ արտահայտված է կենդանի մնացածների և մահացածների միջև եղած սերտ կապը, փոխհարարերությունը, հոգու անմահության դադափարը, Մհերի հոգատարությունը իր նախնիների դերեղմանների նկատմամբ և նրա սրառողջ դիմումը մեռած ծնողների հոգիներին, որոնք այն աշխարհից հոգում են և որդուն մի ճար անելու համար ուղարկում վանա քարայրը¹⁰⁰:

Հանդուցյալների հոգիների հիշատակի համար պարերարար կատարվող

⁹⁵ Մ. Խորենացի, գ. III, գլ. Ի:

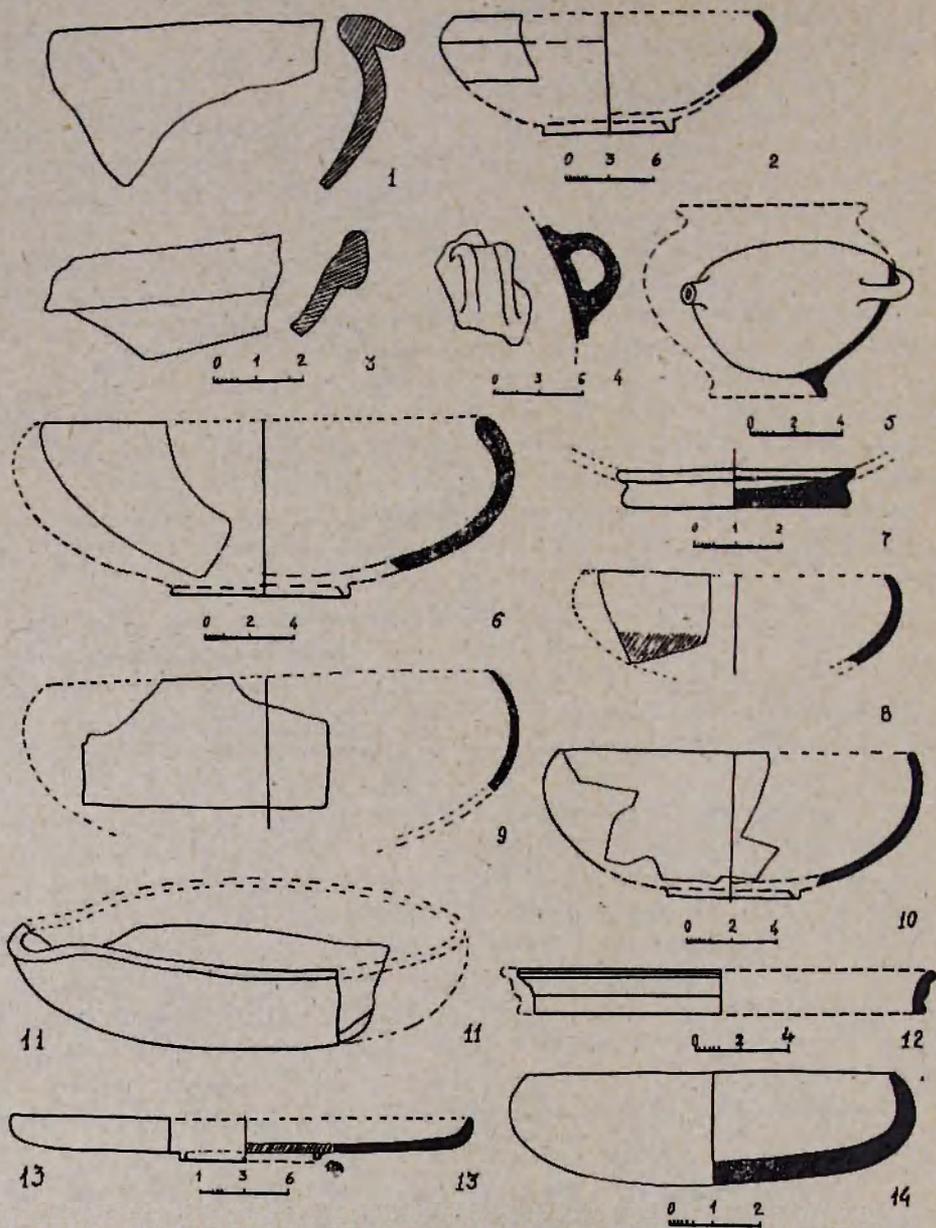
⁹⁶ С. Аревшатян, Шаапиванские каноны—древнейший памятник армянского права, Шаапиванские каноны, гл. XI, ИФЖ, 1959, № 2—3, стр. 343.

⁹⁷ Փ. Բուզանդ, պր. V, գլ. ԼԱ.

⁹⁸ С. Лисициан, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. I, Ереван, 1958, стр. 34—40.

⁹⁹ Г. А. Кошеленко, О. Оразов, О погребальном культе в Маргнанае в Парфянское время, ВДИ, 1965, № 4, стр. 49—51.

¹⁰⁰ Մ. Սրեդյան, Հայ ժողովրդական վեպը, «Ազգ. հանդես», գ. 18, 1908, էջ 7 և հա.

Նկ. 20. 1-4—դամբ. № 39, 5-14—դամբ. № 40

ձեւերը՝ երկրպագութիւններն ու ղոհարերութիւնները ղեռնա շատ հնում տատիճանարար վերածվել էին մեռած նախնիների պաշտամունքի¹⁰¹։

Արաաշատուս հայտնաբերված նյութական մնացորդները, կենդանական ոսկորները, թաղման կրակի հետքերը վկայում են նաև քաղաքի բնակչութան, դամբարանների տերերի ունեցվածքային տարբերութիւն մասին։ Դամբարաններից մի քանիսի թաղման, հողեհացի կրակի հետքերը զբաղեցնում էին 8—10 քմ. տարածութիւն, որտեղից ի հայտ էին գալիս մեծ քանակութեամբ կենդանիների վառված ոսկորներ և խեցեղեն աարքեր տիպի անոթների՝ կարասների, կճուճների, խոհանոցային անոթների, սեղանի սպասքի բաղամթիվ բեկորներ, որոնք վկայում են թաղման ծիսակատարութեան ժամանակ տեղի ունեցած ընթրիքի ճոխութիւնը։ Սրանց կողքին հանդիպում են նաև այնպիսիները, որտեղ կրակի և նյութական մնացորդների հետքերը շատ աննշան են, երբեմն մի քանի բեկոր։

Արտաշատի դամբարանների պեղումները հնարավորութիւն են տալիս ավելի լավ պատկերացում կազմելու Հայաստանի ուշ հելլենիստական և մ. թ. առաջին դարերի թաղման ձևերի ու ծիսակատարութիւնների, բնակչութեան, նրա սոցիալական կազմի, տեղական և զաղթեցված բնակչութեան հնարավոր տեղարաշխման, սովորութիւնների, նախասիրութիւնների, կապերի, աղղեցութիւնների ու փոխաղղեցութիւնների գարգացման աստիճանի մասին։ Արտաշատը գտնվում էր առևտրական ճանապարհների հանգույցում, ավելի քան հինգ հարյուր ասրի Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկն էր, երկրի տնտեսական, քաղաքական ու վարչական կենտրոնը։

Հայաստանի հելլենիստական շրջանի և մ. թ. առաջին դարերի թաղման ձևերն ու ծիսակատարութիւնները, անդական ավանդութիւնների շարունակութիւնը լինելով հանգերձ՝ որոշ ընդհանրութիւններ ունեն մերձավորարևելյան, փոքրասիական և մյուս վայրերի հելլենիստական երկրների թաղման ձևերի հետ։ Դա վերաբերում է ղիակիդմանը, կարասների և կավե սարկոֆագների մեջ թաղելու, ակնակալներ, շրթնակալներ ու պսակներ դնելու սովորութեանը, հողեհացի ժամանակ անոթների բեկորները և սննդի մնացորդները թաղման կրակի մեջ նեանելուն, ննջեցյալի բերանին կամ ձեռքին դրամ դնելուն, թաղման ժամանակ կավե արձանիկներ, թոչնի կամ քարե ձվեր նվիրարեւելուն, վեղեր դնելուն և արլն։ Արաաշատի թաղման ձևերի հասար այդ ընդհանրութիւնների բացատրութիւնը չի կարող միակողմանի լինել։ Դրանց մեջ կարելի է նկատել տեղական հնամենի ավանդութիւնների վերափոխված արտահայտութիւնները, ինչպես և հարևան հելլենիստական երկրների հետ ունեցած սերա կապերի ու փոխաղղեցութիւնների զրսևորումները։ Հաշվի պեաք է առնել նաև այն, որ այդ սովորութիւնները Տիգրան II-ի և Արաավաղդ II-ի օրոք կարող էին իրենց հետ բերել Կիլիկիայից, Ասորիքից և այլ վայրերից բունի դաղթեցված բնակչութիւնը, որը բնակեցվում էր մեծ քաղաքներում։ Ըստ երևութիւն, Արաաշատում այդ բնակչութեան մի մասը տեղավորված է

¹⁰¹ Խ. Սամվելյան, Հայ ընտանեական պաշտամունքը, ՎԱՊԳ. հանդես, գ. 13, 1906, էջ 113 և հտ.։

եղել քաղաքի հարավարևելյան հատվածում: Հնարավոր է, որ դաղթականներն իրենց հետ բերել են թաղման ծիսակատարության հետ կապված դիակիդրան, շոգեհացի և մյուս սովորույթները, որոնք պարարտ հող դաան տեղում: Տեղական սովորույթներն ընդունեցին որոշ հելլենիսական գծեր: Դամբարաններում հայտնարեբոված նյութական մնացորդների միջև որոշակի տարբերություն չի նկատվում, դրանք հիմնականում տեղական են, ինչպես երևում է, հելլենիստական բնույթի ընդհանրությունների շնորհիվ տեղի էր ունեցել թաղման ծեսերի նկատելի համահարթում, ուստի, Արաաշատի հարավարևելյան դամբարանադաշտում, անդացիներն ու եկվորները համանման արարողութայամբ թաղված են կողք-կողքի:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Արտաշատում պեղված այս դամբարանները, բացառությամբ մեկի, աստկանել են շարքային և միջին կարողության բաղաբացիների:

Հուսանք, որ անտիկ շքանի հուշարձանների օրեցօր ծավալվող պեղումները նոր նյութեր կհայթայթեն թաղման ձևերի վերաբերյալ և հնարավորություն կտան ավելի բաղմամբողմանիորեն ուսումնասիրելու տեղական ավանդույթներն ու ունեցած ընդհանրությունները հարևան երկրների հետ: